

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Одеський державний університет внутрішніх справ
Кафедра філософії та соціально-гуманітарних дисциплін

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Комплексні навчально-методичні матеріали

Одесса 2018

Комплексні навчально-методичні матеріали з навчальної дисципліни «Філософія права» орієнтовані передусім на забезпечення навчального процесу у вищому навчальному закладі. Вони мають на меті допомогти студентам в опрацюванні доволі складного матеріалу навчальної дисципліни, сформувати інформаційну базу щодо основних філософсько-правових проблем, дати змогу поглянути на правові феномени під іншим кутом зору. Навчально-методичні матеріали рекомендовані також викладачам, оскільки містять основні складові методичного забезпечення дисципліни: конспект лекцій, плани семінарських занять із методичними порадами щодо самостійної роботи, питання для самоперевірки, теми есе. Разом із тим вони будуть актуальними для усіх, кого цікавить філософсько-правова проблематика.

Укладач

Н. І. Гончарова, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін ОДУВС

Рецензенти:

О. Я. Надибська, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін ОДУВС;

Е. А. Гансова, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності ВНЗ «Південноукраїнський університет»

Внутрішній висновок

Д. П. Калаянов, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри державно-правових дисциплін ОДУВС

Рекомендовано до друку навчально-методичною радою Одеського державного університету внутрішніх справ (*протокол № 12 від 22 червня 2017 року*)

Зміст

Вступ	4
1. Програма навчальної дисципліни	6
2. Конспект лекцій	10
2.1. Лекція до теми «Предмет і завдання філософії права»	10
2.2. Лекція до теми «Генеza філософсько-правових вчень»	22
2.3. Лекція до теми «Правова онтологія»	52
2.4. Лекція до теми «Філософсько-правова епістемологія»	64
2.5. Лекція до теми «Філософсько-правова антропологія»	80
2.6. Лекція до теми «Філософсько-правова аксіологія»	95
2.7. Лекція до теми «Інституційний вимір права. Право як явище цивілізації та культури»	108
3. Плани семінарських занять та методичні поради щодо організації самостійної роботи	124
4. Завдання для індивідуальної роботи над реферативними повідомленнями та презентаціями	145
5. Теми есе	147
6. Питання для підготовки до заліку	149
Бібліографічний список	150

Вступ

Ідея права являє собою фундаментальну ціннісну основу сучасної цивілізації. Однак світ не є культурним монолітом, у ньому існує і взаємодіє безліч різних культур. Неминуче виникає питання: чи ідеальні конструкції, з яких виведено право, єдині для всього людства чи вони залежать від особливостей того чи іншого культурного світу, тобто якою мірою універсальна ідея права реалізована в рамках тієї чи іншої культури?

Доля ідеї права в вітчизняній культурі не була простою. З одного боку, в історії соціально-філософської та політичної думки ми виявляємо певний інтерес до теми права, перш за все - у формі обґрунтування права народу на звільнення від політичного та економічного пригнічення. З іншого боку, в ній відсутня послідовна систематична розробка цієї теми, особливо в аспекті прав окремої особистості, принаймні, у порівнянні із західноєвропейської культурою вона представлена недостатньо. Дана ситуація обумовлена насамперед особливостями історичної долі України, і можна сподіватись, що при певному рівні розвитку громадянського суспільства напруженість між сучасною формою ідеї права і культурним контекстом зникне сама собою. Проте ці сподівання залишаться безпідставними без належного рівня загальної та спеціальної правової освіти та правового виховання. На жаль, правникам-професіоналам не меншою мірою (а поінколи – й більшою), ніж пересічним громадянам властиві помилки в оцінці права й закону. Правовий нігілізм, правовий ідеалізм та правовий романтизм, якщо вони стають основою для конкретних дій професійного юриста, тягнуть за собою наслідки, шкоду яких годі перебільшити. Тим-то філософсько-правові знання є необхідними у системі юридичної освіти як надійний фундамент для формування гармонійного правового світогляду та ефективної правової діяльності.

Запропоновані комплексні навчально-методичні матеріали мають на меті допомогу в ознайомленні майбутніх юристів з найважливішими проблемами філософсько-правового напрямку. Вони доповнюють існуючі навчальні видання, зокрема, у тих питаннях, які недостатньо (або навпаки, занадто широко) викладені у інших авторів.

Навчально-методичні матеріали підготовлені відповідно до програми навчальної дисципліни і містять програму курсу, конспект лекцій, а також матеріали методичного напрямку: плани семінарських занять з методичними порадами щодо організації самостійної роботи, теми есе, завдання для індивідуальної роботи над повідомленнями та презентаціями, а також орієнтовний перелік питань для підготовки до заліку.

Програма навчальної дисципліни

Тема 1. Предмет і завдання філософії права

Поняття і предмет філософії права (дискусійність питання). Концепції предмету філософії права в історії філософсько-правової думки і сучасній філософській та юридичній літературі. Взаємозв'язок філософії права і теорії права. Особливості філософського осмислення права. Співвідношення права і закону як основне питання філософії права. Проблематика філософсько-правових досліджень.

Структура філософії права. Філософія права як теорія пізнавальних, соціальних та ціннісних засад права, теорія і логіка пізнання правового буття. Співвідношення філософії права та соціальної філософії. Світоглядна функція філософії права.

Методологічні проблеми філософії права. Сутність методології права та її рівні. Застосування основних принципів і категорій філософії до права. Статика та динаміка правової реальності. Методологія пізнання права та методологія юридичної практики (правотворчість та правозастосування). Типи праворозуміння. Правовий позитивізм та його характеристики. Природно-правове мислення, його онтологічний аспект. Типологія концепцій природного права. Правовий ідеалізм та правовий нігілізм. Правовий суб'єктивізм. Правовий об'єктивізм і інтерсуб'єктивізм як способи обґрунтування права.

Тема 2. Генеза філософсько-правових вчень.

Історичні парадигми філософії права як підґрунтя сучасних філософсько-правових концепцій. Філософія права античності та середньовіччя. (Геракліт, Демокріт, софісти, Сократ, Платон, Аристотель. Цицерон, римські юристи. Августин, Тома Аквінський.) Філософсько-правова думка доби Відродження та Реформації. (Н. Макіавеллі, М. Лютер.) Філософсько-правова думка Нового часу та Просвітництва. (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель.) Історична школа права і марксизм. (Ф. К. Савіньї, Г. Ф. Пухта, К. Маркс, Ф. Енгельс.)

Філософсько-правова думка ХХ ст. Неопозитивізм (Г. Кельзен, Дж. Остін). Концепції відродженого природного права. Неокантіанська філософська концепція права. (Г. Радбрух,

П. Новгородцев та ін.). Філософсько-правове неогегельянство (Ф. Дженіле, Б. Чичерін). Північноамериканська філософсько-правова думка (Л. Л. Фуллер) Ліберальні концепції. (Дж. Роулс, Р. Дворкін.) Феноменологічний підхід до права. (Е. Гуссерль, Г. Фабр) Герменевтика права. (Х. Гадамер, П. Рікер). Комунікативне обґрунтування права і справедливості (Ю. Габермас, К.-О. Апель, О. Гьофе).

Філософія права в українській культурі. Філософсько-правова думка доби Київської Русі. Філософсько-правова думка в Києво-Могилянській академії. Філософсько-правові ідеї у творчості діячів української культури. Специфіка сучасного філософсько-правового дискурсу.

Тема 3. Правова онтологія

Онтологічний вимір права. Право як особлива реальність. «Широкое» і «вузьке» тлумачення правової реальності. Інтегративна концепція правової реальності. Онтологічна підстава права. Людська взаємодія як основа права. Деонтологічний світ та його умови. Природне і позитивне право як основні елементи структурні правової реальності, їх зміст і співвідношення. Природне право як категорія методологічного порядку і природне право як реальний факт соціальної дійсності. Позитивне право як елемент правової реальності. Форми буття права: ідея права, закон, правове життя.

Тема 4. Філософсько-правова епістемологія

Правова епістемологія (гносеологія) – складова філософії права. Категорія істини як центральна категорія правової епістемології. Історичне розуміння істини. Пізнавальні процеси у правотворчості. Істина у правотворчості та правозастосуванні. Основні етапи, рівні та методи пізнання у праві. Гіпотеза (версія). Побудова гіпотези. Перевірка (верифікація/фальсифікація) та обґрунтування гіпотези. Теорія в праві. Аргументація в праві. Загальнонаукові та формально-логічні методи у правовому пізнанні. Правова практика як критерій правової істини.

Тема 5. Філософсько-правова антропологія

Природа людини і право. Антропологічні підстави правової теорії. Образ людини у праві. Вплив образу людини на образ права.

Природа людини і сфера «належного». Культурна зумовленість способу життя людей. Зумовленість права потребами. Трансформація інтересів у праві.

Філософія прав і свобод людини. Права людини: негативний і позитивний сенс. Автономне право. Особистість і право. Законодавчий захист людської індивідуальності. Філософське обґрунтування правового статусу людини та громадянина. Інтерсуб'єктивність у праві.

Право і мораль: єдність і різність. Право як мінімум моральності. Моральний зміст у нормах права. Морально-правові колізії у професійній діяльності юриста. Філософські аспекти правосуддя.

Тема 6. Філософсько-правова аксіологія

Цінності в праві і право як цінність. Цінність, оцінка, норма, ідеал. Інструментальна та власна цінність права. Правові цінності і соціальна система. Об'єктивні соціальні цінності і потреби людського буття.

Основні форми буття цінностей. Ідеали суспільні і правові. Предметно-втілені цінності. Особистісні, екзистенційні цінності. Свобода як цінність. Право як форма свободи. Справедливість як основна правова цінність і справедливість як міра. Категорії «справедливе» - «несправедливе». Змістовний і формальний аспекти справедливості. «Суб'єктивна» і «об'єктивна» справедливість. Співвідношення правових і моральних цінностей.

Тема 7. Інституційний вимір права. Право як явище цивілізації і культури

Філософські проблеми права і влади. Соціально-історична сутність управління і влади та їх функцій. Поняття влади. Філософсько-правовий вимір влади. Співвідношення влади і права. Право як політична справедливість та обмежувач влади. Правова держава і громадянське суспільство. Ознаки правової держави. Ідея соціальної держави. Криза влади та її правові наслідки. Правова реформа в посттоталітарному суспільстві.

Право як явище цивілізації та культури. Світоглядні основи правової традиції й інновації. Національне й універсальне в праві. Правовий плюралізм як соціокультурний феномен. Правосвідомість

як проблема філософії права. Інституційна і неінституційна форми буття правосвідомості. Рівні правосвідомості. Суб'єкти правосвідомості. Універсально-цивілізаційне і специфічно-культурне у правосвідомості. Правовий менталітет. Правова культура. Співвідношення правової культури особи та держави. Правовий статус особи і його зв'язок з соціальною структурою суспільства. Соціокультурні чинники правової соціалізації. Філософсько-правові проблеми смертної кари, самогубства та еутаназії. Гуманістична сутність права.

2. Конспект лекцій

2.1. Лекція до теми «Предмет і завдання філософії права»

Мета лекції: формування у студентів уявлення про предмет філософії права, її структуру і функції, а також про значущість філософсько-правових знань для майбутніх юристів.

План лекції

1. Дискусія про предмет філософії права
2. Структура та функції філософії права
3. Методологічні проблеми філософії права.
4. Значення філософії права в підготовці майбутніх юристів

Дискусія про предмет філософії права

На всіх етапах свого історичного буття людина прагнула зрозуміти й досягнути саму себе і світ навколо себе, себе у світі й світ у собі. Не є винятком з цього правила і світ права. Людство здавна цікавлять природа й сутність людських взаємовідносин, а також специфічних норм і правил, які регулюють ці взаємовідносини. Предметом людського осмислення завжди були поняття «рівність», «свобода», «справедливість», «закон», зміст яких проливає світло на специфіку природи права, його онтологічні засади, цінності та значимість у житті людини і суспільства. Цими проблемами переймається й філософія права з її постійним пошуком істини про право.

Філософсько-правова проблематика привертала до себе увагу мислителів ще давнього світу. Геракліт, Демокріт, Фукидід і Гіппій, Антіфонт і Алкадімант, Епікур та багато інших мислителів давнини неодноразово звертались до проблем свободи, права, закону. Щоправда, тривалий час питання права й праворозуміння розглядалися фрагментарно, як окремі аспекти більш загальних тем. І лише згодом вони стали самостійними об'єктами дослідження, здебільшого в ракурсі вчення про природне право. Поняття «філософія права» з'явилося в науковому вжитку наприкінці 18-го ст., завдяки ініціативі німецького юриста Густава Гуго. Оскільки воно

прижилося в юридичній науці, то й сама філософія права вважалась її складовою.

Самостійною філософською дисципліною філософія права стала завдяки зусиллям Г. В. Ф. Гегеля, який у 1820 р. видав знамениту працю «Філософія права», що й дотепер не втратила своєї значущості. Наука про право, за Гегелем, є частиною філософії. Звідси випливає й визначення предмета філософії права: «Філософська наука про право має своїм предметом *ідею права* - [тобто] поняття права і його реалізацію». Таким чином склались два основних підходи до предмету і завдань філософії права, що існують і досі: юридичний і філософський. Перший відносить філософію права до сфери юридичних наук, на рівні з теорією та історією права. Другий ґрунтується на уявленні про філософію права як про спеціальну філософську дисципліну. Оскільки філософсько-правові концепції 19-20-го ст. розвиваються зусиллями філософів і юристів, це зумовлює певну розбіжність між ними щодо розуміння предмета, цілей і завдань філософії права.

Наприклад, російський філософ С. Франк розумів філософію права як вчення про суспільний ідеал. «*Філософія права*, – писав він, – за основним традиційно типовим її змістом є пізнання суспільного ідеалу, з'ясування того, яким повинен бути благий, розумний, справедливий, «нормальний» лад суспільства». Італійський філософ права Н. Боббіо визначав в якості основної проблеми філософії права, яка власне і складає її предмет, – справедливість. Югославський теоретик права Р. Лукич висловлював таке міркування: «Філософія права являє собою спеціальну філософію – таку, об'єктом якої є не весь світ в цілому, не все, що існує як таке, а лише одна його частина – право...». Отже, якщо загальна філософія являє собою вчення про граничні засади людського буття, то, відповідно, *філософія права може бути визначена як вчення про граничні засади права як одного із способів людського буття*.

Натомість прибічники юридичного підходу до філософії права визначають її предмет як співвідношення між правом та законом, або, між «природним» та «позитивним» правом (що є тим же самим питанням в іншій інтерпретації). У будь-якому випадку мова йде про співвідношення між певним правовим ідеалом і правовою реальністю.

Нарешті, в якості навчальної дисципліни *філософія права* зазвичай визначається як *філософська дисципліна (або розділ філософії), що займається вивченням змісту права, його цілей та цінностей, форм їх суспільної реалізації, а також дослідженням значення та ролі права у житті людини, суспільства в цілому та держави.*

Різноманіття підходів до предмета філософії права цілком закономірне, бо його визначення виявляє ставлення дослідника як до філософії, так і до права.

Хоча філософсько-правові дослідження мають давню і багату історію, а філософія права має незаперечні заслуги в розвитку юриспруденції, необхідність її існування як самостійної області теоретичного знання не для всіх дослідників видається очевидним фактом. Зустрічаються найрізноманітніші спроби заперечення філософського підходу до права. Як правило, вони обґрунтовують або неможливість застосування даного підходу для вирішення питань практичної юриспруденції, або його безмежність, а отже – неможливість реалізації в повному обсязі. Така позиція, яка ґрунтується на вузькопрофесійній «юридизації» феномена права й штучно ізолює його від філософських наук, характерна, перш за все, для *юридичної догматики*, представленої в даний час різними варіаціями юридичного позитивізму. «Щоб пізнати основний вищий смисл права, – наводить приклад такого підходу французький філософ права Батіффоль, – необхідно встановити: чому існують різні суспільства; та як відповісти, не знаючи точно, що є людина, до чого вона прагне, куди йде і повинна йти? Зрештою, нам необхідно знати про Всесвіт в цілому, щоб надати належну відповідь на подібні питання, але вона неможлива для нас. Тому краще обмежитися вивченням позитивного права». Зрозуміло, що такий аргумент не може бути підставою для відмови від філософсько-правових досліджень, він тільки звертає нас до необхідності завжди мати на увазі «ширшу» перспективу правових феноменів та їх інтерпретацій.

Структура та функції філософії права

За своєю структурою філософія права близька до структури загальної філософії. У ній можуть бути виділені наступні основні розділи:

1. онтологія права, у якому досліджуються проблеми природи права і його основ, буття права і форм його існування, зв'язку права із соціальним буттям і його місцем у суспільстві;

2. антропологія права, у якому розглядаються антропологічні основи права, поняття та соціальні підстави правового статусу особи, права людини як вираження особистісної цінності права, а також проблеми інституту прав людини в сучасному суспільстві, права людини в конкретному соціумі, співвідношення особистості і права тощо;

3. гносеологія права, у якому досліджуються особливості процесу пізнання в сфері права, основні етапи, рівні і методи пізнання в праві, проблема істини в праві, а також правова практика як критерій правової істини;

4. аксіологія права, у якому досліджується цінність як визначальна характеристика людського буття, спосіб буття цінностей, аналізуються основні правові цінності (справедливість, воля, рівність, права людини і т.д.), їх «ієрархія» і способи реалізації в умовах сучасної правової реальності. До сфери інтересів правової аксіології також іноді відносять питання співвідношення права з іншими формами ціннісної свідомості: мораллю, політикою, релігією, а також питання про правовий ідеал і правовий світогляд;

5. історія філософсько-правових вчень, у якому розглядаються концепції та теорії філософсько-правового напрямку;

6. у структурі філософії права інколи виділяють т.зв. «прикладний розділ», у якому розглядаються філософські проблеми галузевих правових наук: конституційного права (правова державність, поділ влади, конституційна юрисдикція), цивільного права (договір і зрівняння збитків і прибутку, власність), процесуального і кримінального права та ін.

У рамках правознавства філософія права найбільш тісно пов'язана з теорією права та соціологією права. Разом ці три дисципліни складають комплекси загальнотеоретичних і методологічних правових дисциплін і їх наявність пов'язано з існуванням в самому праві, як мінімум, трьох аспектів: ціннісно-оціночного, формально-догматичного і аспекту соціальної обумовленості. Філософія права акцентує увагу на рефлексії основ права, юридична теорія – на конструюванні понятійного каркаса позитивного права, соціологія права – на питаннях соціальної

обумовленості і соціальної ефективності правових норм і правової системи в цілому.

У зв'язку з цим виникає питання, є ці дисципліни автономними або являють собою розділи загальної теорії права? Можна припустити, що в певному розумінні терміном «теорія права» можуть бути охоплені усі три дисципліни, оскільки вони стосуються загальнотеоретичних аспектів права: філософських, соціологічних, юридичних. Однак у строго науковому сенсі слова даний термін можна застосовувати лише до юридичної науки. Спроба ж поєднати ці три навчально-дослідницькі напрями в рамках однієї дисципліни – загальної теорії права (тим більше, в тому вигляді, в якому вона склалась на сьогоднішній день) науково не обґрунтована, і її практична реалізація може призвести до негативних результатів. Теорія права, філософія права та соціологія права цілком здатні успішно взаємозбагачувати і взаємодоповнювати один одного як автономні дисципліни. Об'єднання ж їх теоретичного потенціалу з метою забезпечення цілісності системи знань про право має здійснюватися не шляхом створення єдиної правової науки, що являє собою досить складне завдання, оскільки остання повинна поєднувати в собі як мінімум три різні методологічні позиції: юриста, філософа і соціолога, а шляхом фундаменталізації підготовки самих юристів, які повинні бути здатними бачити право не тільки з позиції своєї дисципліни, але і з позиції філософії і соціології.

У зв'язку із зазначеним важливим видається питання про функції філософії права. До таких зазвичай відносять:

- **світоглядну**, яка полягає в формуванні у людини загального погляду на світ права і правову реальність, тобто на існування й розвиток права як одного із способів людського буття; вона певним чином вирішує питання про сутність права і місце у світі, його цінності і значущості в житті людини і суспільства в цілому або, іншими словами, формує правове світогляд людини;

- **методологічну**, що знаходить своє відображення в формуванні певних методів дослідження правової реальності, конструювання моделей пізнання права та форм його реалізації, які сприяють розвитку юридичних знань і формуванню нових правових норм. З цією метою в системі філософсько-правових знань розробляються методи та категорії, за допомогою яких і проводяться конкретні правові дослідження. Результуючим виразом методологічної функції

є оформлення наявного знання про право у вигляді змістовно-смысловой конструкції, що *обґрунтовує його основні ідеї*;

- **гносеологічну (пізнавальну)**, яка забезпечує адекватне відображення права як специфічного об'єкта, виявлення його істотних елементів, структурних зв'язків, закономірностей. Це відображення синтезується в картині правової реальності або «образі права». Філософія права вибудовує філософські моделі правових феноменів, пояснює їх і інтерпретує їхні смисли відповідно до вихідних філософських посилок, а також інших значущих підстав;

- **аксіологічну** (ціннісно-орієнтаційну), оскільки у сфері права зосереджено чимало цінностей, вироблених цивілізацією за історію її розвитку (наприклад, справедливість, рівність, свобода). Одне із завдань правової філософії полягає в тому, щоб вибудувати ієрархію цих цінностей, виявити серед них пріоритети і переконливо обґрунтувати логіку утвореної ієрархії;

- **культурно-виховну**, сама назва якої вже доволі промовна. Філософія права знайомить людину з процесами вироблення й реалізації правових принципів та ідеалів на різних етапах розвитку суспільства і у різних соціальних утвореннях, сприяє формуванню правосвідомості та правового мислення, зокрема такої важливої якості культурної особистості, як орієнтація на справедливість і повага до права. Вивчення філософії права перекладає фундаментальні філософські проблеми на мову морально-правових понять, веде до поглибленого розуміння того правових цінностей, таких як свобода, справедливість, благо. Класична філософія права обґрунтовує ту позицію, що повага до особистості, гідності, прав і свобод кожного більшою мірою відповідає сутності людини, ніж протилежне відношення.

Методологічні проблеми філософії права

У сучасних умовах, коли відбувається докорінне переосмислення основ правознавства, розроблення методологічних проблем філософії права набуває особливого значення. Завдяки таким дослідженням, по-перше, реалізується методологічна функція філософії права стосовно правознавства в цілому, тобто більш глибоко і систематично розглядаються методологічні проблеми права; по-друге, створюються передумови для розв'язання всіх проблем філософії права в історичному і теоретичному аспектах. У цьому розділі розглядаються питання про поняття і систему

методології права, місце філософії права в цій системі, особливості методу філософії права і класифікацію основних типів праворозуміння як способів здійснення філософсько-правової рефлексії, їх особливості, достоїнства та недоліки.

Зазвичай під методологією розуміють систему методів, що застосовуються для дослідження тієї чи іншої реальності, а також науку про ці методи. Саме ж поняття «метод» означає шлях, спосіб досягнення певної мети, тобто спосіб здобуття нового знання про певну реальність або спосіб зміни та конструювання окремих елементів цієї реальності. Що ж слід розуміти під методологією права? По-перше, систему загальнонаукових і спеціально-наукових методів, що застосовуються до права (соціологічний, кібернетичний, системний та ін.), а також вчення про ці методи. По-друге, вчення про специфічне застосування основних принципів і категорій філософії до права (зокрема, законів і категорій діалектики, гносеологічних та етичних категорій, а також категорій соціальної філософії). Зрештою, можна говорити про філософію права як про дисципліну, що виконує методологічну роль стосовно правознавства в цілому. Останній підхід дає змогу представити методологію права як деяке синтетичне знання, яке є опосередковуючою ланкою між загальною філософією і теорією права. Із теорією права цю дисципліну споріднює один і той самий об'єкт пізнання, а із загальною філософією – методи пізнання.

Усе це дає підстави говорити про методологію права в широкому розумінні як про комплекс філософського осмислення та обґрунтування методологічних проблем права і включити до неї:

1. методологію пізнання права;
2. методологію юридичної практики, виділяючи:
 - 2.1 методологію правотворчості;
 - 2.2 методологію правозастосування.

У свою чергу в рамках методології пізнання права, чи методології правознавства, слід виділити такі рівні:

1. *філософський*, який являє собою систему світоглядно-методологічних ідей і принципів, утілених у тому чи іншому способі осмислення права (типи правопізнання), а також їх порівняння, критику та обґрунтування;

2. *загальнонауковий*, який становить систему принципів і методів наукового пізнання в цілому чи окремої науки,

застосовуваних для більш глибокого пізнання права, у рамках якого виділяються:

2.1 *власне загальнонаукові методи* і прийоми пізнання, такі як аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія і моделювання, абстрагування і класифікація, а також методи: системний, синергетичний та ін.;

2.2 *конкретно-наукові методи* – соціологічний, психологічний, математичний, кібернетичний, історичний, логічний та ін., тобто знання в галузі окремих наук, застосовуване для пізнання правових явищ;

3. *спеціально-юридичний*, який являє собою систему характерних для правознавства методів пізнання права: нормативно-аналітичний, догматичний, порівняльно-правовий та ін.

Важлива роль у пізнанні права належить методу філософсько-правової рефлексії. Особливість останнього полягає в проясненні тих ідеальних конструкцій, з яких складається право, та уявному конструюванні моделей правової реальності. Він заснований на здатності суб'єкта правосвідомості до філософського самоаналізу, дослідження своїх стосунків із правовою реальністю. Завдяки філософсько-правовій рефлексії розкривається зміст права і специфіка пізнавальних процесів, що відбуваються в ньому.

Узагальненим виразом такого аналізу системи права є різні типи праворозуміння, чи способи осмислення права, – методологічні парадигми, що презентують цілісність світоглядно-сміслового змісту права та його обґрунтування. У такому підході найбільшою мірою реалізується методологічна функція філософії права.

Концепцію типів праворозуміння, засновану на розмежуванні права і закону, розробив В. Нерсисянц. Такими, на його погляд, є: а) легізм; б) юснатуралізм; в) юридичний лібертаризм. Перший тип являє собою концепцію позитивістського праворозуміння і виходить з отождествлення права і закону. Другий тип виходить із протиставлення права і закону, при цьому під правом розуміються змістовні вимоги природного права (справедливості). Третій тип прагне до синтезу крайніх позицій. Він ґрунтується на розмежуванні права та закону і тлумачить право як вираз принципу формальної рівності (формальної справедливості). Ця концепція має значний методологічний потенціал, проте в ній не враховуються досягнення сучасної західної філософії права.

Аналіз класичних і сучасних підходів до розуміння права дає змогу класифікувати їх на декілька типів: а) правовий позитивізм; б) правовий об'єктивізм; в) правовий суб'єктивізм; г) правовий інтерсуб'єктивізм. Кожний з цих способів осмислення права відображає певний аспект правової реальності, а тому становить той чи інший спосіб обґрунтування права, оскільки ставить певний аспект права на передній план.

Правовий позитивізм тісно зв'язаний з позитивістською філософією, у рамках якої він одержав світоглядно-методологічне обґрунтування. Основними відмінними рисами правового позитивізму як філософського способу осмислення права є: *ототожнення права і позитивного права; тенденція до абсолютизації державного суверенітету, ототожнення права з наказами держави; прагнення дати ціннісно-нейтральне поняття права*, відкидаючи проблеми справедливості, добра, блага за межі правового осмислення світу.

Наступні дві позиції сформувались в рамках класичної філософської традиції (тобто традиції, що йде від Декарта), в якій виділяються, як правило, дві групи філософсько-правових теорій: об'єктивістські (матеріалістичні) і суб'єктивістські (ідеалістичні). Терміни «об'єктивізм» і «суб'єктивізм» в даному випадку є похідними від категорій «об'єкт» і «суб'єкт», вони дають можливість розрізнити правові концепції залежно від уявлень про те, чи черпає правосвідомість правові сенси з об'єкту (об'єктивних стосунків), чи з суб'єкта (його свідомості).

Світоглядно-методологічною підставою правового об'єктивізму виступає матеріалістична установка виведення всіх ідеальних смислів з «життя», об'єктивної реальності. Тому правовий об'єктивізм розглядає право як частину іншої, ніж воно саме, реальності. Тут право з'являється як «занурене» у глиб дійсного життя. Правопорядок і правосвідомість пояснюються «знизу», з їхнього життєвого значення. Правова реальність розглядається як реальність суспільних відносин, у глибині яких слід шукати підстави права, розгадку таємниці його сутності.

Протилежним способом обґрунтування права є правовий суб'єктивізм, який являє собою найбільш розвинену форму природно-правового мислення (у його класичному варіанті). До нього можна віднести ті концепції природного права, що в обґрунтуванні

права зосередилися на суб'єкті як носії «належного». В основному це – морально-філософські концепції, у спробах обґрунтування права вони виходять із свідомості суб'єкта. Джерело правосвідомості, а відтак – і правопорядку, виводиться з ідеї чи сенсу права, що відкриваються у свідомості (розумі) суб'єкта, або у ієрархії цінностей, які даються людині в акті емоційної інтуїції (відчутті «справедливості» чи «несправедливості».)

Інтерсуб'єктивність як спосіб обґрунтування права є парадигмою сучасних концепцій природного права. Ці концепції намагаються подолати характерне для класичної філософії права протиставлення об'єкта і суб'єкта, буття і свідомості, а отже, прагнуть до урахування об'єктивних умов та ідеї права у процесі створення і застосування законів. Принцип інтерсуб'єктивності означає, що сенс права не розчиняється у свідомості суб'єкта чи зовнішньому соціальному світі, а розкривається у взаємодії (комунікації) суб'єктів (принаймні двох, а в принципі – усіх). Основною конструкцією праворозуміння тут є договір.

Значення філософії права в підготовці майбутніх юристів

Цілком очевидно, що вміння усвідомлювати високий гуманістичний сенс своєї діяльності, належним чином обґрунтовувати свою теоретичну позицію і приймати відповідні практичні рішення є ознакою високого професіоналізму і громадянської чесності юриста. Таке обґрунтування, особливо в області практичних рішень, не завжди усвідомлюється, проте воно значною мірою визначається домінуючими установками світогляду юристів, на формування якого покликана впливати філософія права. Спроби вирішувати фундаментальні теоретичні проблеми юриспруденції без філософського обґрунтування наводять, як правило, до їх релятивізації або догматизації. «Той, хто вважає, що обійдеться без філософського обґрунтування функціонування правової системи, – пише французький філософ права Шварц-Ліберман фон Валендорф, – в дійсності несвідомо керується своєю «особистою», доморослої філософією, ризикуючи кінчити блуканнями в п'їтмі правової дисгармонії».

Оскільки філософія повинна не просто декларувати які-небудь ідеї, але й аргументувати їх, то й основне завдання філософії права має полягати в обґрунтуванні права і визначенні його сенсу. Запитання «що є право (яким є його сенс)?» є основним для філософії

права тому, що від відповіді на нього безпосередньо залежить вирішення усіх інших найважливіших правових проблем, у тому числі в сфері правотворчості і правозастосування. Це питання є філософським, бо співвідносить право з людських буттям.

Зважаючи на складність самої структури права рішення основного питання філософії права може здійснено через вирішення низки основних завдань, або **головних питань філософії права**:

1) *про існування справедливості та її критерії* (завдання, у рамках якого право співвідноситься із мораллю) – це питання є центральним у філософії права, в більш традиційному вигляді воно виглядає як питання про обґрунтування «природного права»;

2) *про нормативну (зобов'язувальну) силу права*, або питання про те, чому людина повинна підкорятися праву (завдання, у рамках якого визначається співвідношення права і влади);

3) *про природу і функції позитивного права* (завдання, в рамках якого з'ясовується характер правових норм), тісно пов'язане з вирішенням попередніх двох питань, – воно забезпечує виправдання позитивному праву.

Рішення цих основних завдань або головних питань філософії права дозволяє забезпечувати легітимацію і обмеження права, тобто *обґрунтовувати необхідність права для людини і визначати кордони, за які воно не може заходити*.

Таким чином, необхідність вивчення студентами юридичних вузів філософсько-правових знань визначається, перш за все, потребами їх майбутньої спеціальності. Вивчення філософії права значною мірою допомагає фундаменталізації освіти майбутніх юристів, їх розвитку як самостійно мислячих, політично незаангажованих громадян. Можна приєднатися до позиції відомого британського філософа права Г. Харріса, який вважає, що філософія права «... не є частиною підготовки юриста як юриста, її існування ... пов'язане з більш важливим завданням – підготовки юриста як громадянина і громадянина як критика права».

Ця позиція досить чітко пояснює те основне місце і значення, яке займає філософія права в системі юридичних та інших гуманітарних наук та навчальних дисциплін, предметами вивчення яких є право і держава, а також ту увагу, яка приділяється в західних університетах викладанню цієї дисципліни вже протягом багатьох століть.

Хоча філософія права не ставить за мету вирішення конкретних проблем правознавства, а лише допомагає більш чітко усвідомити досліднику-юристу власну позицію, впорядкувати знання, по-новому поглянути на свій предмет у світлі більш широкого підходу, тим не менше всі центральні, фундаментальні проблеми правознавства знаходять своє вирішення або, принаймні, обґрунтування саме на філософському рівні. У цьому якраз і полягає одна з «загадок» феномена права, і ця обставина визначає фундаментальну роль філософії права в системі правознавства як загальнометодологічної дисципліни.

Проте це не означає заклик до юристів відкинути властиві юриспруденції методи дослідження і замінити їх філософськими. Слід чітко усвідомлювати призначення і можливості останніх.

Що ж до побоювань з приводу відносної широти сфери філософського осмислення права, то ці побоювання можуть бути зняті за допомогою чіткої фіксації інтересів філософії права, уточнення її предмета і методу, визначення її місця в системі філософських і юридичних наук. При цьому визначення статусу предметної сфери та філософії права повинне здійснюватися за допомогою зіставлення її з теорією права, яка є найбільш близькою їй за сферою інтересів дисципліною.

Висновки. Питання про предмет філософсько-правових досліджень на сьогодні лишається відкритим. Найпопулярнішою є версія про те, що предметом філософсько-правового осмислення є взаємодія і різність між правом і законом. Структура філософії права співвідноситься із тими функціями, що притаманні цій дисципліні. Таким чином можна виділити: історію філософсько-правових вчень, методологію права, онтологію права, філософсько-правову антропологію, аксіологію та епістемологію.

Завдання та питання для самоконтролю

У чому полягає дискусійність питання про предмет філософії права?

Визначте основні структурні елементи філософії права

Назвіть основні функції філософії права

Як співвідноситься проблематика філософсько-правових досліджень з іншими науковими дисциплінами юридичного та соціогуманітарного напрямку?

2.2. Лекція до теми «Гене́за філософсько-правових вчень»

Мета лекції: ознайомлення студентів із найвідомішими філософсько-правовими концепціями різних культурних епох, формування уявлень про історичний контекст філософської рефлексії права

План лекції

1. *Історичні парадигми філософії права як підґрунтя сучасних філософсько-правових концепцій.*
2. *Формування філософсько-правових теорій в контексті соціокультурних змін.*
3. *Особливості розвитку філософсько-правових концепцій в Україні.*
4. *Специфіка сучасного філософсько-правового дискурсу.*

Історичні парадигми філософії права як підґрунтя сучасних філософсько-правових концепцій

Будь-яка наука, що прагне до творчого розвитку свого змісту, не може бути байдужою до власного минулого, історії своїх ідей, відкриттів, висновків. Ця думка є справедливою й щодо філософії права – однієї з найдавніших наук про право. Певною мірою звернення до історії філософії права необхідно кожному, хто прагне одержати юридичну освіту, адже відомо, що без історії немає й теорії. Не вивчивши етапи розвитку філософії права, зміст цієї науки, неможливо збагнути причини існування тих чи інших напрямків філософії і теорії права, зрозуміти їхні особливості і тенденції розвитку.

Різноманітність філософсько-правових вчень і політичних теорій сучасного світу обумовлена серед усього іншого і уявленнями про справедливий соціальний порядок, які виникли ще у давнину. Ці уявлення змінювались і розвивались протягом усього періоду існування людства, презентуючи собою різноманіття форм та проявів права на кожному етапі розвитку суспільства.

Розвиток філософсько-правових ідей – органічно цілісний і логічно послідовний процес, у якому кожний наступний період не

заперечує абсолютним чином попередні. Це, швидше, зміна домінант, настанов і проблемних аспектів дослідження правових ідеалів. Тому актуальна тематика, характерна для одного періоду, розвивається в іншому, співіснує і взаємодіє з іншим, збагачується ним. Розгляд філософії права крізь призму її історії буде ефективним за умови сприйняття філософії права як реального явища людської культури, яке існує в часі й просторі. Такий підхід наповнить обов'язковий і неминучий схематизм історико-філософського аналізу образом живої філософії права в її культурному здійсненні. Створювані філософією права сенси несуть не тільки відбиток своєї доби, а й живуть сполученням і перегуком філософських ідей, висловлених у різний час і в різних кінцях світу. І що зрілішою та внутрішньо багатшою стає філософія права, то ширше залучає вона до реального здійснення в духовному житті людства своє минуле. Окрім цього, такий підхід дозволяє об'єктивно проаналізувати кожну філософсько-правову концепцію, визначити її місце і соціальну цінність у культурно-пізнавальній парадигмі того чи того етапу розвитку суспільства, визначити її практичне значення для сьогодення.

Філософсько-правовий підхід до історії права орієнтує і вимагає враховувати діалектику явища та сутності, їхню внутрішню логіку, що дозволяє вирізнити початок процесу становлення ідеальних першооснов права, умови його виникнення і можливий напрямок розвитку права. А тому необхідно правильно оцінювати минуле та його вплив на сьогодення, не догматизуючи їх, оскільки минуле – це зовсім не «застигле сьогодення», а живий елемент соціально-системного саморуху, який хоч і обмежений часовими рамками, але водночас невід'ємний від сучасності. Побачити це минуле як сучасне в живому розвитку – значить, діалектично зв'язати його з сьогоденням і майбутнім, зробити діючим елементом системи, що зветься історичним розвитком.

З огляду на це необхідно підкреслити, що ситуація, в якій знаходиться філософія права, досить складна, позаяк юридичні науки можуть обмежитися (і до певного часу обмежувалися) дослідженням конкретних правових явищ, не ставлячи перед собою питань про їхню природу. А от філософія права не може їх уникнути, їй належить пояснити сам спосіб правового буття, роль і характер залученості його до людського буття. Іншими словами, філософія права – таким є її культурне призначення – мусить прийняти виклик з боку таємничої

глибини світу права. Вона формулює для себе цей виклик у вигляді запитання, на яке прагне знайти відповідь: «Які витоки, ідеальні першооснови ідеї права та особливості прилучення людини до світу права?»

Розглядаючи детальніше історичний і теоретичний аспекти історичних типів філософії права, необхідно наголосити, що сутність історичного аспекту є висвітленням того, як історично визначені правові ідеали виникали, розвивались і гинули на певному етапі становлення суспільства.

Окрім урахування усієї повноти ознак і зв'язків правових ідеалів, дослідження закономірностей історичних типів філософії права вимагає дотримання принципу єдності історичного та логічного підходів, тобто відтворення дійсного розвитку правових і юридичних явищ та процесів у теоретичній, звільненій від усього випадкового, абстрактній формі. Йдеться про необхідність відтворення в теорії дійсної історії права як соціального явища, насамперед як моменту суспільства, однієї з форм його буття, обов'язкової і унікальної сторони соціального розвитку. Відрив методології філософії права від реальних конкретно-історичних правових явищ та їх зовнішніх ознак призводить до підміни безпосереднього вивчення самого права та його юридичних форм розглядом структури знань про нього. Тобто такий підхід проливає, звичайно, певне світло, яке дає змогу нам побачити в історії права багато прихованого, однак разом із тим і заважає нам побачити решту, і ми все ще залишаємося без ясної уяви про цілісність історичних типів філософії права. Саме це обмеження має стати нам засторогою при вивченні процесів формування філософсько-правових парадигм в контексті соціокультурних змін в історії людства.

Формування філософсько-правових теорій в контексті соціокультурних змін

Формування філософської та правової думки в сиву давнину було пов'язане з тією стадією розвитку різних суспільств, коли відбувається соціально-класова диференціація й виникають державні утворення. Початкові, вкрай наївні й, звісно, неадекватні уявлення про тогочасні зародкові «паростки» філософсько-правових реалій виникають ще у лоні пізньої міфологічної свідомості, яка і на теперішній час зберігла своє значення в якості архаїчної світоглядної форми.

Витоками філософсько-правової думки можна вважати міфи й легенди народів стародавнього світу – єгиптян, індусів, китайців, вавилонян, персів, греків, римлян та ін. За міфологічними уявленнями, земні порядки становлять невід'ємну частину світових, що мають божественне походження. Тому божественне першоджерело тогочасних соціально-політичних і правових порядків – основна ідея й тема стародавніх міфів. У них відповідно висвітлюється земне життя людей, їх суспільний і державний устрій, їх взаємостосунки між собою і богами, їх права та обов'язки. Оскільки філософсько-правові погляди ще не виступали відносно самостійними сферами знань, а були складовими загальної картини світу, вони зазнавали впливу відповідних міфо-релігійних, а згодом – і релігійно-філософських вчень. Не випадково у стародавній Індії, скажімо, правові збірники відображають ідеологію брахманізму, а в стародавньому Китаї велику роль у формуванні політико-правової думки відігравали (вчення Конфуція, Лао-Цзи та інших філософів.

Зокрема, давньокитайський філософ *Конфуцій (551-479 рр. до н.е.)* у своїй філософській системі приділяє увагу обов'язкам правителя (імператора) стосовно своїх підлеглих. В якості однієї з головних проблем діяльності володаря (імператора) і його чиновників він називає проблему забезпечення блага народу і соціального порядку. Вирішення цієї проблеми, на думку мислителі, можливе лише тоді, коли кожен знає свої права та обов'язки й виконує їх. Цим досягається міцність і стабільність суспільства. Водночас він вважає, що своє право на керівництво державою правителі мають доводити – знаннями, своїми здібностями й мудрістю.

У результаті спостережень і порівняння окремих подій і явищ, накопичення знань про суспільні процеси люди навчилися знаходити у політичному і правовому житті закономірні й досить стабільні зв'язки та залежності, не звертаючись до надприродних сил. Тому політика і право поступово ставали предметом аналізу, що давало змогу виділяти із суцільного потоку подій окремі явища, а також їх причини. Так думка набувала форми логічно розмежованої системи суджень і висновків, тобто форми теорії.

Головною передумовою правильного розуміння суспільно-правових подій і явищ було формування аналітичного мислення в обширах культурно-історичного процесу, становлення раціонального світосприймання взагалі. Першим його ступенем було виникнення

філософської свідомості. Розроблення правових проблем спочатку практично не відокремлювалося від філософських роздумів про природу людини, її буття, сенс існування. Політичні й етико-правові теорії виступали як особливий розділ філософських учень.

Так, відповідно до теорії *Платона (429-347 рр. до н.е.)*, можна визначити певні схожості між людським життям та існуванням полісу. Для людини найвищим добром є її *довершеність*, тобто те, завдяки чому вона повністю стає тим, чим вона може бути як людина взагалі і як ось ця окрема конкретна людина. Для життя довершеної людини характерне те, що вона знає і розуміє себе. Це знання досконалого життя називається щастям. Отже бути добрим та бути щасливим для людини одне й те ж.

Те саме стосується також і поліса. Поліс являє у великому те, що людина є у малому, обидва взаємопов'язані один з одним. Те, що є корисним або шкодить державі, так само є корисним або шкодить окремому громадянину і навпаки. Проте це не означає, що добро для людини і добро політичне співпадають. Людина є частиною цілого, в яке вона включена, а благо цілого – поліса – важливіше, ніж благо людини. Тому поліс, коли це потрібно, може вимагати від людини будь-якої жертви – статків і навіть життя.

Обґрунтовуючи свою теорію, Платон висуває приклад життя і смерті свого вчителя Сократа. Хоча приречений на смерть Сократ оцінює вирок щодо себе як несправедливий, він вважає, що буде справедливо («правильно»), якщо цей вирок буде здійснений. Тому Сократ, як сповіщає діалог «Критон», відкидає пропозицію друзів, котрі бажають сприяти його втечі. Людина є тим, чим вона стала, внаслідок існування полісу і його законів, їм вона зобов'язана своїм зачаттям, вихованням та освітою, отже вона не може ані своїм життям, ані своєю смертю руйнувати ці закони.

Учень Платона *Аристотель (384-322 рр. до н.е.)* поставив собі за мету розкрити значення політичної (суспільної) науки, яка з самого початку визначалася як загальна теорія людських вчинків: етичні чесноти за власною сутністю не є природними здатностями душі; вони мають прищеплюватися людині завдяки процесу виховання, що залежний від наявності інституційного правильно впорядкованого оточення. Значення суспільної науки звужується до спеціальної сфери законодавця, який має знати, який державно-правовий порядок

суспільства придатний для того, щоб в громадянині могли з'явитися бажані чесноти.

Як бачимо, для античної філософсько-правової думки аксіомою була єдність зв'язків людини з суспільством та політичним життям. Теза Аристотеля, про те що людина є істотою політичною, лежала в основі більшості античних філософсько-правових концепцій. Саму ж «політику» мислитель вважав практичною наукою про мистецтво управління. Однак Аристотель критикував прагнення Платона зробити державу занадто єдиною, цілісною й підкреслював, що вона складається з багатьох елементів, тому перебільшене поривання до єдності (як-от: спільність майна, дружин і дітей у Платона) призводить до загибелі держави.

Грунтовною розробкою філософського вчення про право, закон з позиції природного права займався *Цицерон (106-43 рр. до н.е.)*, філософія якого сформувалася під впливом ідей елліністичної філософії. Він був упевнений у присутності в природному світі (Космосі) вищої розумного початку, який максимально зосереджений в людській душі. Завдяки цьому початку Космос – це впорядковане, органічно організоване ціле.

Орієнтація на справедливість є природною для людського розуму, тому все, що пов'язане з прагненням людей творити справедливий громадський порядок, Цицерон називає природним правом. Основа природного права – це вічний, неписаний закон, який люди ніби вдихають разом з повітрям природи (тобто засвоюють його несвідомо, мимоволі). Цей природний закон сходиться до божественного розуму і людина не може вплинути на нього. Закон «нависає над людьми».

Основою права він вважає властиву природі справедливість. Сутність і сенс справедливості висловлені ним у словах: «Вона віддає кожному своє і зберігає рівність між ними». Відповідність або невідповідність людських законів (писаного права) природі (природному праву) – це критерій їхньої справедливості.

Філософсько-правові ідеї Цицерона (про природне право, справедливість, державу як «загальний правопорядок» тощо) мали великий вплив на його послідовників, мають значення і зараз для інтерпретаторів природного права і справедливості, прихильників правової держави.

В епоху середньовіччя людська сутність із політичної була зведена до релігійної. Християнство перетворило гнучкі ідеали античних філософів на легкозасвоювані догмати, які обґрунтовувались посиленням на мудрість і волю Божу. В усій природі нічого не може відбутися без участі надприродних сил. Відповідно до цього й природне право тепер розглядається як відображення божественної справедливості згідно з планами Творця.

Релігійні догми одночасно стали і політико-правовими аксіомами, їх суть досить чітко визначив *Аврелій Августин (354–430 рр. н.е.)*, який писав: «...що весь рід людський, життя якого від Адама до кінця цього віку є, так би мовити, життям однієї людини, визначається божими законами..., а керують ті, котрі піклуються, як чоловік – жінкою, батьки – дітьми, пани – рабами. Підкоряються ті, про кого дбають, як жінки – чоловікам, діти – батькам, раби – панам».

Ідея нерівності відстоюється Августином, як вічний і незмінний принцип громадського життя. Нерівність є стороною ієрархічної структур суспільного організму, створеної Богом. Земна ієрархія – відображення ієрархії небесної, «монархом» якої є Бог.

Правопорядок на землі не може встановити сама людина. Його створив Бог після гріхопадиння перших людей, щоб вберегти наступні покоління від загибелі в безодні зла та незліченних злочинів. Підстава правопорядку – це страх Божий. Бог, погрожуючи людині вироком, тим самим допомагає йому утриматися на краю безодні зла. Земний правопорядок світських держав схильний до дії злих, демонічних сил. Щоб убезпечити людей від того впливу, необхідно соціальне життя освятити ідеями вищої божественної справедливості.

Цікаві висловлювання Августина з питання про рабство: рабство несправедливо з позиції природничого права, але справедливе як наслідок гріха. Воно буде існувати, поки існує земне людське суспільство. Тільки в Божественному царстві рабству прийде кінець.

Мислителем, який зробив спробу систематизувати основні християнські ідеї, звести їх в єдине ціле несуперечливе, став *Фома (Тома) Аквінський (Аквінат) (1225–1274)*. Його філософсько-правові погляди викладені у трактатах «Сума теології», «Про правління государів», а також в коментарях до «Політики» та «Етики» Арістотеля.

Основні положення права і закону трактуються Аквінатом в контексті християнських уявлень про місце та призначення людини у

божественному світопорядку. Суть держави Аквінат пояснює аналогією з біблійною картиною існування світу. Государ для нього – творець соціального миру. Його воля приводить в рух соціальне життя. Якщо головне завдання государя – бути керманічем, то головна чеснота народу – покоря волі керманіча.

Людина, по Аквінату, є істотою розумною, що володіє свободою волі. Свобода – здатність людини діяти відповідно до розумно пізнаної необхідністю, що випливає із божественного статусу, характеру і цілей порядку світобудови і обумовлених цим законів.

Ці положення він конкретизує у своєму вченні про *закон і право*. Закон у нього виступає як загальне правило. Він повинен виражати загальне благо всіх членів суспільства і встановлюватися усією спільнотою або тими, кому вона довірила піклування про себе. Важлива характеристика закона – його оприлюднення. Без оприлюднення він бути не може ні правилом, ні мірилом людської поведінки.

Аквінат класифікує закони на *вічні* (загальні закони світопорядку), *природні* (як безпосередній прояв вічного закону у природі), *людські* (позитивні закони, що мають відповідати природним) і *божественні* (дані людям в божественному одкровенні (Старому і Новому Завіті)). Останні необхідні як доповнення до людських правил: для вказівки на кінцеві цілі людського буття; як найвищий і безумовний критерій для керівництва в суперечках про справедливість та рівність, про людські закони; для направлення внутрішніх (душевних) рухів людини тощо. Аквінат впевнений, що встановлені людьми закони, якщо вони не відповідають природним, насправді не є «людськими законами», а лишень їх спотворенням.

Трактування законів доповнюється Аквінат вченням про право. Право – це дія справедливості у божественному порядку людського співжиття. Природне право – спільне для всіх живих істот (тварин і людей). Право ж, що відноситься тільки до людей, Фома Аквінський називає правом народів.

Отже, у християнському політико-правовому вченні Ф. Аквінського держава розглядається як певна частина універсального порядку, творцем і правителем якої є Бог. Мета держави – збереження порядку та громадянського спокою, а влада має божий характер.

Філософсько-правові погляди Фоми Аквінського отримали подальший розвиток у томістських та неотомістських концепціях природного права, які не втратили свого значення й досі.

І Августин, і Аквінат (Фома Аквінський) намагалися обґрунтувати верховенство церкви над світською владою. Але з часом релігійна концепція політики втрачає панівне становище. У суспільному житті відбулися серйозні зміни, на арену суспільно-правового життя вийшли нові сили.

Утім, філософсько-правові концепції доби Відродження, а почасти і Просвітництва, незважаючи на свою гуманістичну спрямованість і антклерикальність страждали на ту ж саму «хворобу», що й теорії Сердньовіччя: аналіз сутності правових процесів систематично підмінявся роздумами про те, якими вони повинні бути, а правова теорія в цілому залишалася в полоні споглядальних уявлень про «природу людини». Оскільки потреби людей характеризувалися при цьому як щось постійне (а такою бачилася й сама природа), то право у теоріях 16-18 ст. трактувалося здебільшого надісторично, як сукупність незмінних відносин, однакових для всіх часів і народів.

Пожвавлення філософської та наукової думки котрий прибувало з початком епохи Відродження, позначилося і на правознавстві. Визнання людини як індивідуальності зумовило нові пошуки обґрунтувань сутності суспільства і держави. У цю епоху виникає так званий гуманістичний напрямок у юриспруденції, представники якого зосереджують увагу на вивченні джерел діючого (особливо римського) права, підсилений процес рецепції якого вимагав узгодження його положень з новими умовами суспільно-політичного життя і з нормами місцевого національного права. Починають розвиватися зачатки розуміння і тлумачення історичного права.

Для мислителів гуманістичного напрямку право – це, насамперед, законодавство. Звучать ідеї, спрямовані проти феодалної роздробленості, на підтримку централізації державної влади, єдиного законодавства, рівності усіх перед законом.

Разом з тим зосередження уваги гуманістів розглянутої історичної епохи на позитивний праві не супроводжувалося повним запереченням природно-правових ідей і уявлень, оскільки в чинне позитивне право входило і римське право, що включає в себе дані ідеї і уявлення.

Сучасна наука про державу і право починається з прославленого флорентійця *Нікколо Макіавеллі (1469-1527)*, що ставив собі за мету створити стабільну державу в умовах нестабільної суспільно-політичної ситуації того часу в Європі. При цьому відкидається схоластичне середньовічне вчення про державу і право. Спираючись на аналіз історичної практики, він робить висновок, що стрижнем політичної поведінки людини є не християнська мораль, а вигода й сила. «Доля, – зазначав Н. Макіавеллі, – завжди на тому боці, де краща армія». Звідси й теза про те, що в політиці треба апелювати не до моралі, а до сили – «мета виправдовує засоби».

Завдання політичної науки полягає в тому, щоб пояснити справжній стан речей, виходячи з фактичного матеріалу та історичного досвіду, на основі пізнання реальної дійсності виводити політичні принципи й відповідно до них творити політичну історію. У своїх працях «Государ» і «Судження про першу декаду Тита Лівія» Макіавеллі виходить з передумови про егоїстичність людини. Відповідно до неї, не існує меж для людського прагнення до матеріальних благ і влади. Але в силу обмеженості ресурсів виникають конфлікти. Держава ж базується на потребах індивіда в захисті від агресивності зі сторони інших. При відсутності сили, яка стоїть за законом, виникає анархія, тому необхідний сильний правитель для забезпечення безпеки людей. Не вдаючись у філософський аналіз сутності людини, Макіавеллі розглядає ці положення як очевидні.

У теорії Н. Макіавеллі держава означає політичний стан суспільства: ставлення панівної верстви до підлеглих, існування певним чином організованої політичної влади, юстиції, створення відповідних законів тощо. Багатоманітність конкретно-історичних форм держави й політичної влади Макіавеллі виводить насамперед із боротьби певних сил суспільства, головним чином, знаті й народу, але аналізує й інші фактори – економічні, військові, територіальні, географічні, демографічні, етнічні тощо.

Грунтуючись на тому, що, хоча люди завжди егоїстичні, є різні ступені їх зіпсованості, у своїй аргументації Макіавеллі використовує поняття гарної і поганої держави, а також хороших і поганих громадян. Держава, за Макіавеллі, буде хорошою, якщо вона підтримує баланс між різними егоїстичними інтересами і, таким чином, є стабільною. Отже, метою політики є не хороше життя, це як

це вважалося в античній Греції та в епоху Середньовіччя, а підтримання стабільності.

Оцінюючи вчення Нікколо Макіавеллі, не можна не погодитися з тими дослідниками, які вважають, що його політичні погляди не сформувалися в цілісну і закінчену теорію і навіть у самій її основі помітні певні неузгодженості. Але головне полягає в тому, що, починаючи з Макіавеллі, в якості правової основи владних структур і осіб все частіше беруться політичні сили, а не моральні установки, і політика трактується як самостійне, відокремлене від моралі поняття.

Сімнадцяте-вісімнадцяте століття – це епоха видатних досягнень філософії, науки і культури в Західній Європі. Новий час відкриває нову епоху в історичному розвитку європейської економіки і права. Виникає нагальна необхідність у сильних масштабних державах, які мають можливість забезпечити функціонування не тільки внутрішніх, але й міжнародних зв'язків (економічних, політичних, культурних і т. п.).

Ідейний та інтелектуальний настрій розглядуваної епохи, як відомо, концентрувався навколо ідеї універсального. Це відноситься і до правознавства, тому природно сприймаються такі інтелектуальні продукти, як «універсальне право» і «громадянська філософія», як вчення про державу і природу права. Основою універсального права стала визнаватися філософія, а не римське право, як це було досі.

Під впливом зазначених вище факторів, а також філософії раціоналізму Нового часу правові вчення роблять своїм головним предметом розробку природного права, яке отримує нове забарвлення. По-перше, воно звільняється від богословських трактувань. По-друге, природне право в цей час не змішується з правом загальнонародним. У ньому починають вбачати сукупність тих ідеальних норм, які повинні служити прообразом для будь-якого законодавства. Такий новий напрям у правознавстві оформився в *школу природного права*, яка домінувала у юриспруденції протягом 17-18 століть. Родоначальником її був голландський юрист, дипломат і політик *Гуго Гроцій (1583-1645)*.

Завдання філософії права Гроцій і його прибічники вбачали в розкритті раціоналістичними способами абсолютного, незмінного, рівного для всіх народів і часів права, даного самою природою, а тому такого, що стоїть вище позитивного права.

Поняття права у Гроція має два значення. У першому значенні право – це моральна чеснота, яка дозволяє людині мати певні речі або вчиняти певні вчинки (право в суб'єктивному значенні). У другому значенні поняття права тотожне поняттю закону (право в об'єктивному сенсі). Гроцій вважав, що закони природного права беруть початок у самій природі розуму, а тому такі ж вічні, як і розум. За його вченням, навіть сам Бог не може змінити початки природного права. Державу ж Гроцій визначав як вічне, повне і верховне товариство, утворене для охорони людського права та для загальної користі.

Слідуючи Арістотелем, Гроцій ділить право на природне і волеустановленне. Природне право визначається ним як «припис здорового розуму» і виступає в якості критерію для розрізнення дозволеного і недозволеного. Волеустановленне поділяється на право божественне (дане згори, яке має джерелом волю Бога) і людське.

Розвиваючи концепцію природного права Гроцій створив основи міжнародного права, яким мають керуватися у відносинах між собою окремі держави. Найбільш відома праця Гроція – «Про право війни і миру» (1625), у якій Гроцій розробляє ідею такого права, що було б доречно в будь-яких умовах, включаючи і війну.

Юридичні погляди Гуго Гроція вплинули на видатного англійського філософа 17 ст. *Томаса Гоббса (1588-1679)*, який розвинув вчення про природне право.

Сформульована ним концепція розуміння права дає підставу для характеристики його як родоначальника юридичної позитивізму. Свою теорію Гоббс виклав у знаменитій книзі «Левіафан, або матерія, форма і влада держави церковної та громадянської» (1651), що стала згодом основою англійської політичної і правової думки.

Наслідуючи Макіавеллі, Гоббс підкреслював егоїстичну і агресивну природу людини. Згідно з цим у природному стані кожна людина має на будь-яку річ таке саме право, як і будь-яка інша людина, тобто в природному стані ніхто не має виключного права ні на що. Тому в прагненні здійснити свої егоїстичні задуми і бажання люди вступають у боротьбу між собою. Їх природний стан – війна усіх проти усіх, яка загрожує кожному. Звідси перша вимога розуму – шукати миру. Самозбереження на ґрунті миру, за Гоббсом, передбачає наступне: для мирного співіснування необхідно, аби

кожний відмовився від права на все і поступився іншим частиною своїх прав. Така поступливість здійснюється за допомогою взаємної угоди, яку Гоббс називав договором. Він підкреслював, що всі повинні свято додержуватися договору, інакше війна всіх проти всіх неминуча. При цьому ніхто не повинен бути суддею у власних справах, але кожен при зіткненні з іншим мусить підкорятися третейському суду, тобто, в мирному суспільстві кожний повинен діяти так, як він хотів би, щоб інші діяли стосовно нього.

Для збереження миру і злагоди потрібна єдина сильна воля, яку має держава як єдина юридична особа. Гоббс визначав державу як об'єднання людей, встановлене їх загальним договором, згідно з яким вони зобов'язуються підкорятися єдиній волі і не чинити їй опору.

Властитель держави (суверен), чийй волі люди зобов'язалися підкорятися, сам не підкоряється законам держави і громадяни не можуть протиставити йому ніяких прав. Єдиним обмеженням суверена є те, що, будучи сам підданим Бога, він має дотримуватися природних законів. Гоббс наголошував, що ні жодний індивід, ні всі люди разом як натовп не можуть вважатися державою, оскільки держава має справу з натовпом, організованим у народ. Держава виступає як одна особа (в юридичному сенсі), одна воля, один суб'єкт, котрий має відповідно до суспільного договору силу управляти всіма.

У цілому гоббсовська філософія права і держави носить антиособистісний характер. Трактуючи закон як наказ суверена, Гоббс протиставляє його праву таким чином, що резюмує закон лише як несвободу, безправ'я і обов'язки підданих по відношенню до суверену, свободу і повновладдя суверена по відношенню до підданих. У філософсько-правовій концепції Гоббса відсутні ідеали правового закону, розуміння закону і держави як форм свободи в цивілізованому громадянському стані.

Найбільш послідовно ідеї раннього Просвітництва відбилися в філософсько-правових поглядах *Джона Локка (1632-1704)*, який по праву вважається творцем політичної доктрини лібералізму. Найважливіші погляди Локка викладені в основних його творах «Досвід про людське розуміння» (1686) і «Два трактати про державне правління» (1689).

Відкидаючи концепцію абсолютизму в сфері суспільно-наукових уявлень, Локк виходив із природного стану суспільства.

Однак такий стан не є «війною всіх проти всіх», як у Гоббса. Навпаки, це стан рівності, стан свободи (але не стан свавілля), в якому вся влада і правомірність є взаємними. Обмежує свободу людини природний закон, який полягає в тому, що ніхто не має права обмежувати іншого в його житті, свободі, майні тощо. Таким чином, свобода людини не є абсолютною, оскільки завжди обмежена саме тим, що є змістом природного закону.

Розумне подолання недоліків природного стану веде до громадського договору про створення політичної влади і всієї держави – з метою забезпечення за кожною людиною її природних прав на *власність* – життя, свободу, майно.

Визначаючи *принцип вигоди як основу моралі*, Локк сформулював цим свою утилітаристську доктрину. Людина, керована своєю вигодою, має дотримуватися всіх чинних законів і звичаїв. Локк цікавився лише тим, яким способом при певному стані речей особистість заради власної вигоди починає дотримуватися загальноприйнятих законів.

Значною складовою роздумів Локка про впорядкування суспільства є ідеї про поділ влади на «законодавчу», «виконавчу» і «федеративну». Розмежовуючи ці види влади, Локк зовсім не вважав необхідним їх реальний поділ. Більше того, Локк пропонував об'єднаний виконавчий і федеративній владі в особі монарха діяти на свій розсуд для суспільного блага поза законом і навіть іноді всупереч йому.

У вченні Локка ідеї природного права і договірного походження держави інтерпретуються в дусі затвердження невідчужуваних прав та свобод особистості, відокремлення влади від правової організації державної влади, панування права в громадському та політичному житті.

Істотний внесок у розвиток ідей філософії права зробив ровесник Дж. Локка голландський філософ *Бенедикт Спіноза (1632-1677)* – один із основних представників раціоналізму 17 ст. Раціоналізм Спінози базувався на тезі, згідно з якою все сутне пов'язане логічною необхідністю. Таким чином, дійсність у всіх формах її проявів (у тому числі соціальна) є розумною і не випадковою, оскільки якщо в світі існує випадковість, тоді неможливо вести мову про закономірності того, що відбувається.

Спіноза прагнув по-новому тлумачити людську свободу, йому належить знаменитий вираз: «Свобода є пізнання необхідності». Інакше кажучи, він протиставляв свободу не необхідності, як запереченню свободи людської волі, а примушуванню і насильству.

Етико-правове вчення Спінози є досить близьким вченню Гоббса, але разом з тим має і свої специфічні особливості. Природне право у Спінози тотожне законам природи і тому кожна істота має стільки ж прав, скільки сили, необхідної для самозбереження. Така сила – це сила праці, трудової діяльності. Тому процес переходу від природного стану до соціального, а потім до стану державного співжиття Спіноза, на відміну від Гоббса, пов'язував не стільки з укладанням суспільного договору, скільки з розподілом праці. Причому розподіл праці він органічно поєднував з відмінностями людей у здібностях і різнобічністю їх потреб. На думку Спінози, спеціалізація трудової діяльності набагато тісніше пов'язує людей в єдине громадянське суспільство, ніж усі створені ними закони про правила суспільного життя.

Спіноза був переконаний в тому, що правління багатьох краще, ніж правління одного. На його думку, монархічна форма правління призводить до рабства. Для поліпшення системи монархічного правління необхідно залучати до здійснення влади народ, принаймні у формі функціонування при монархові численної ради, яка б обиралася монархом з громадського середовища. На думку такої ради монарх повинен обов'язково зважати.

Великий внесок у розроблення філософсько-правової думки зробили представники французької школи *Шарль Монтеск'є (1689-1755)* і *Жан-Жак Руссо (1712-1778)*. Це також своєрідне осмислення, віддзеркалення того політичного життя, яким позначене тогочасне французьке суспільство.

У праці «Про дух законів» розглядаючи закони, юридичні й політичні системи різних країн, Ш. Монтеск'є дійшов висновку, що будь-які закони, навіть ті, котрі здаються випадковими, виникають не за волею Бога й не за бажанням людини. Вони мають розумну підставу, їх причина вкорінена у навколишньому середовищі (політичний режим, релігія, ідеологія, клімат, населення тощо) або – у зв'язку з іншими законами, які в найширшому розумінні є необхідними зв'язками, що впливають із природи речей.

Тому не випадково, що постановка і дослідження проблеми сукупності факторів, які зумовлюють «дух законів» або «образ управління», поставила Монтеск'є в ряд видатних засновників політичної науки.

Особливістю французької політичної думки цього періоду є й зміна акцентів: вихідним елементом держави постає не окремих індивід, а цілі соціальні групи; при з'ясуванні характеру держави увага переноситься із закону як інтелектуального принципу дослідження («природний закон», «право», «договір») на її історію; починають чітко вимальовуватися її економічні проблеми.

Свідченням таких нових підходів виступає вчення Ж.-Ж. Руссо

Ж.-Ж. Руссо вважав, що спочатку всі люди жили в природному стані й громадянського суспільства не існувало. Основою соціальної нерівності стала приватна власність, а це призвело до загибелі початкової рівності, появи економічної нерівності і до боротьби на підставі протилежних інтересів. Тоді й виникає держава як інструмент зміцнення панівного становища багатих. Узаконюючи економічну нерівність, держава доповнює її нерівністю політичною завдяки розподілу суспільства на тих, хто управляє, і на тих, ким управляють.

На думку Руссо, люди утворюють державу за допомогою загальної угоди (договору), але не добровільно, а вимушено, оскільки цей договір нав'язується бідній меншості багатою більшістю. Внаслідок цього багата більшість (владні елементи) може нав'язувати усьому суспільству своє розуміння правди і прав.

Основою будь-якої законної влади, за Ж.-Ж. Руссо, має бути згода людей, оформлена в суспільну домовленість: кожна людина погоджується коритися вищому керівництву загальної волі, а відтак і сама стає його учасником. Завдяки праву та згоді люди здобувають рівність.

Головне завдання законодавства Руссо вбачав у тому, щоб забезпечити щастя і добробут усіх громадян, їх свободу та рівність. При цьому малася на увазі формальна рівність перед законом, рівне право участі всіх у виробленні законів тощо. Вимагаючи скасування поділу на багатих і бідних, пропонуючи утопічну ідею про рівномірний розподіл приватної власності, Руссо однак не вимагав її ліквідації.

Відмінною рисою другої половини 18 ст. – початку 19 ст. є два епохальні фактори. По-перше, європейська цивілізація бурхливо розвивається під впливом Великої французької революції, яка проголосила новий політичний устрій і дала всьому світові зразки демократії та свободи. По-друге, внаслідок промислового перевороту, тобто заміни мануфактурного виробництва великою машинною індустрією, бурхливо розвиваються капіталістичні відносини, що стають панівними в суспільно-економічному житті.

Відповідно до цього починається створення нових політичних, філософських і правових систем життєдіяльності суспільства.

У Німеччині найавторитетнішими представниками ліберального напрямку, які особливо вплинули на розвиток соціально-політичної думки 19 ст., були професор філософії Кенігсберзького університету *Іммануїл Кант (1724-1804)* та геніальний мислитель *Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831)*.

І. Канту належить першість у системному обґрунтуванні лібералізму як нової течії соціально-політичної думки. Лібералізм відобразив ідейні позиції заможної частини «третього стану» (попередника «середнього класу»), яка вимагала економічної й політичної свободи для своєї життєдіяльності. На думку Канта, лібералізм – єдина розумна платформа суспільного устрою, яку він обґрунтував у таких працях, як «Ідеї загальної історії», «До вічного миру», «Метафізичні початки вчення про право» та ін.

Під впливом цих ідей просвітництва та школи природного права, яка відстоювала індивідуалізм, сформувалися головні принципи соціальної концепції Канта: кожна особа є завершеною єдністю й абсолютною цінністю; людина не є знаряддям здійснення якихось планів, навіть спрямованих на суспільне благо; вона – суб'єкт моральної свідомості й докорінно відрізняється від навколишньої природи, у своїй поведінці повинна керуватися велінням морального закону; закон цей апріорний, не може зазнавати впливу зовнішніх обставин і тому беззастережний.

Сукупність умов, які обмежують сваволлю одного стосовно іншого й запобігають виникненню конфліктів у суспільстві, і є правом. Саме воно покликане регулювати поведінку людей. Суб'єктивні мотиви, спосіб мислення й переживань цієї сфери зовсім не стосуються – цим займається мораль. У правовій законності Кант вбачав гарантію невтручання держави у процес індивідуального

«самовиховання». Моральне обґрунтування права Кант, отже, здійснював за допомогою відокремлення і подальшої кореляції моральних і правових норм.

Ніхто не може наперед приписувати людині, заради чого вона має жити, в чому суть її власного блага та щастя. Більше того, неможливо домагатися цього від неї погрозами, застосуванням сили. Істинне призначення права – надійно гарантувати той соціальний простір, у якому моральність могла б нормально виявити себе, в якому беззаперечно реалізувалася б свобода. А це досягається наданням праву примусової сили, яку може дати тільки держава.

Кант продовжує традицію поділу права на природне і позитивне. Природне право, вважає він, за своїм походженням є апріорним, існує до будь-якого досвіду і базується на вимогах розуму. Іншими словами, природне право – це право, яким воно має бути відповідно до вимог практичного розуму. Позитивне ж право – тільки історично існуюче право, яке необхідно перетворити відповідно до вимог права природного.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831) є геніальним мислителем-діалектиком, який зробив видатний внесок у прогрес людського пізнання. Значне місце у творчості Гегеля займають проблеми держави і права, тому він увійшов в історію не лише як класик філософії, але й як класик філософії права.

У найбільш цілісному і систематизованому вигляді філософсько-правове учення Гегеля викладене в його роботі «Філософія права» (1820). Це – одна з найбільш відомих робіт у всій історії правової, політичної і соціальної думки. У «Філософії права» відбиті досягнення гегелівської філософії в області соціальних, політичних і правових проблем.

Основна мета філософії права, згідно з Гегелем, вбачається в очищенні її від ідей природного права 17-18 століть. Гегель заперечував протиставлення природного права позитивному. На його думку, природне (або філософське) право – це найбільш розумна основа позитивного права, але з одним важливим уточненням: природне право не повинне трактуватись як щось одвічно дане і застигле. Можна сказати, що на відміну від Канта, який розглядав «ідею» у стані спокою, Гегель предметом свого аналізу зробив ідею в розвитку.

Основи легітимації права Гегель шукає в самому праві, в його іманентній розумності. Право, як і все інше в світі, є єдність розумного та емпірично-іраціонального («дісного»). «Розумне» – це право як «чисте поняття» (ідеальна основа права, його сутність), а «дійсне» – це здійснення права в формі конкретного правопорядку. І саме в цьому діалектичному сенсі слід розуміти Гегеля вислів про те, що «філософська наука про право має своїм предметом ідею права – поняття права і його здійснення». У «Філософії права» Гегель розкриває цей діалектичний рух поняття права: від його абстрактних форм до конкретних, або від абстрактного права до моралі, а потім – до моральності (сім'ї, громадянського суспільства і держави).

Абстрактне право у Гегеля містить у собі ті права і обов'язки, що належать людським істотам просто тому, що вони являють собою людські особистості. Ці права поділяються на три групи, а саме: власність, контракт і збиток (делікт і злочин). Право власності є результатом вільної волі, бо будь-яка річ може бути присвоєна певною особою у якості засобу задоволення його потреби. Антитезою власності є контракт, за допомогою якого людина може відмовитися від власності актом вільного волевиявлення. Збиток є результатом протиставлення індивідом себе загальній волі і тому злочин представляє собою заперечення права. Метою покарання є відновлення права, або, іншими словами, відновлення «справжньої волі злочинця» – тієї, яка перебуває в злагоді із загальною волею.

Мораль є антитезою абстрактного права, це раціональний фактор, а не суб'єктивне відчуття. Вона є результатом збитків, завданих індивідуальною волею, коли остання стає відмінною від загальної волі. Мораль полягає в тому, щоб слідувати загальному, будь-яка воля, що протиставляє себе універсальній волі, є аморальною.

Соціальна етика (моральність) у Гегеля є синтезом абстрактного права та моралі. У свою чергу вона розгортається в тріаді: 1) сім'я, 2) громадянське суспільство, 3) держава. Вони є інститутами, в яких воля індивіда виявляє себе у злагоді із загальною волею.

Сім'я є інститутом, заснованим на почуттях. Проте в шлюбі дві незалежні особистості втрачають себе задля того, щоб злитися в одну особу, так що шлюб стає інститутом, заснованим на розумі, до якого закоханість не має відношення.

Громадянське суспільство виникає тоді, коли члени родини набувають незалежний статус і більше не є частиною сім'ї. Таким чином, громадянське суспільство є суспільством окремих індивідів, що переслідують свої специфічні егоїстичні інтереси. Громадянське суспільство має потребу в правосудді, яке регулює взаємини між людьми за допомогою опублікованих законів і судів, захисту їх права на добробут за допомогою поліції і формування груп людей в асоціації, що сприяють здійсненню загальних цілей суспільства, оскільки їх цілі більш універсальні, ніж цілі індивідів.

Держава є синтезом сім'ї та громадянського суспільства. Вона розгортається в тріаді: 1) відносини держави до своїх громадян (внутрішня політика чи конституція), 2) відносини держави з іншими державами і 3) входження держави у світову історію.

Таким чином, розвиток ідеї права Гегель починає з абстрактного права (права на власність), виводить з неї формування моралі, становлення форм суспільного життя (сім'ї і громадянського суспільства) і вивершує цей процес розвитком держави як частини світової історії. На цій підставі він робить висновок, що держава стоїть вище усіх попередніх стадій і є втіленням волі в самій конкретній формі, що підкоряється тільки вищій абсолютній істині світового розуму.

Гегелівське філософське вчення про право було піком в історії об'єктивно-ідеалістичної думки. В подальшому філософія права на певний період поступилась місцем соціології права. Однак невірно думати, що ці системи вичерпали свій світоглядний потенціал і стали архівним надбанням минулого.

Одним із найбільш поширених у 19-20 ст. стало політичне вчення *К. Маркса (1818-1883)* та *Ф. Енгельса (1820-1895)*. Даючи йому оцінку, М. Бердяєв підкреслював, що теорія соціалізму цих двох мислителів піддала сумніву право приватної власності, й вона, звичайно, мала для цього підстави. Ніким не обмежене й абсолютне право приватної власності породило зло й несправедливість суспільства феодального й суспільства капіталістичного. Саме від нього пішла нестерпна соціальна нерівність, пролетаризація мас, позбавлення трудящих засобів виробництва й революційні настрої, які доводять пригноблених до такого рівня озлоблення та помсти, що втрачається людська гідність.

В основі марксистської філософії права лежить теза про те, що право є виразом і закріпленням волі економічно пануючого класу. У такий спосіб економічна нерівність продовжується і доповнюється нерівністю людей у праві. Як і держава, право є продуктом класового суспільства. Таким чином, виникнення й існування права пояснюється тут необхідністю нормативного регулювання суспільних відносин в інтересах економічно пануючого класу.

Соціально-економічними й політичними підвалинами марксистського вчення про політику стали суперечності суспільного поступу, зокрема, між власниками засобів виробництва й тими, хто був позбавлений їх, між уже добре розвинутими продуктивними силами й застарілими виробничими відносинами, а також суперечності між матеріальним базисом і культурною, політичною, правовою надбудовою. Представники марксизму вважали, що з часом ці протиріччя мають бути розв'язані за рахунок загального соціально-економічного розвитку людства, знищення на цій підставі інституту приватної власності і перерозподілу матеріальних і духовних надбань людства на більш справедливих засадах. Відтак, марксизм прогнозував відмирання держави і права в цілому, заміну цих форм суспільної регуляції вільною кооперацією. Відомо, що в основному марксизм спирався на досягнення в класичній філософії, політичній економії та соціально-політичній думці. Ця нова ідейна течія жила й тогочасними революційно-демократичними та гуманістичними тенденціями.

Світова наука і практика державно-правового життя суспільства не заперечує визначальної ролі соціальних та економічних факторів у виникненні та розвитку права, проте сьогодні ця проблема розглядається з інших позицій. Якщо марксизм бачить у праві засіб закріплення волі та охорони інтересів економічно панівних класів, то представники інших наукових концепцій концентрують увагу на співвідношенні права і держави, права і особи.

Своєрідним запереченням філософії марксизму стала теорія *Ф. Ніцше (1844-1900)* – ніцшеанство. На думку цього мислителя в основі світу лежить воля, як прагнення до влади і до розширення свого «Я». Для людини воля до влади тотожна волі до життя, в основі якої – інстинкт самозбереження і боротьба за існування. На противагу більшості тогочасних філософсько-правових вчень Ніцше заперечував можливість суспільного прогресу, а всю соціально-

політичну історію розглядав як боротьбу двох воľ – волі сильних (аристократів духу) і волі слабких (юрби, рабів, «черні»). Володарювання аристократії, яка спирається на рабів, в історії пов'язане зі злетами духу, натомість демократія – це деградуєча форма держави.

Право, за Ніцше, – похідне, вторинне від волі, влади і сили. Саме з цих позицій заперечуються ним ідеї свободи і рівності. Справжнє природне право – результат війни і перемоги, що створює аристократично-кастовий правопорядок. Воно – перевага, привілей сильних. Справедливість полягає у тому, що люди нерівні: «краще повинно панувати, і краще хоче панувати!»

«Вища людина», «надлюдина» у Ніцше – символ людини майбутнього, яка переборює нинішній світ і нинішніх людей, діє поза всякими моральними нормами і з крайньою жорстокістю. Культ сильної особистості, одержимою волею до влади, протиставляється ідолопоклонству «зайвих людей» – шануванню держави. «Туди, де держава кінчається, – туди дивіться, брати мої! Хіба не бачите ви райдугу і мости, які ведуть до надлюдини!»

На завершення історико-філософського дискурсу звернімо увагу на соціологічну теорію *Макса Вебера (1864-1920)*, який багатьма науковцями вважається чи не найвидатнішим з сучасних дослідників природних особливостей людини.

Згідно з концепцією суспільства і влади, що її розробив Вебер, протягом існування людського суспільства у політичній сфері, на основі «раціональності», встановлювався чіткий узаконювальний принцип владних повноважень, згідно з яким і визначалися форми права та форми управління.

У традиційних суспільствах законність належала людині в особі пана або монарха і була спадковою; спосіб управління був високо персоналізований й обмежений звичаєвими нормами та обов'язками.

На противагу владі «традиції» «раціональний» принцип законності залишався в неперсоналізованих правилах, які відокремлювали посаду від людини з її обов'язками і звільняли її від тягара родинних обов'язків чи ведення домашнього господарства. Таким чином, критерій справедливого закону полягає не в сутності його змісту, а в процедурній відповідності його механізму, отже, сам процес законотворення звільняється з-під тягара традиційних норм.

Насамкінець «раціональне» управління перетворилося на постійну діяльність досвідчених професіоналів, обраних завдяки їх здібностям, а не на тій підставі, що вони є особистими васалами політичних покровителів. У всіх цих аспектах «раціоналізація» визначила розширення сфери компетенції і підвищення ступеня гнучкості політичної та управлінської систем.

Особливості розвитку філософсько-правових концепцій в Україні

Виникнення філософської, у тому числі філософсько-правової думки в Україні історично співвідноситься з періодом формування першої держави східних слов'ян – Київської Русі і ґрунтується на наступних факторах: а) виникнення і поширення писемності; б) християнізація Київської Русі; в) формування державності. Саме в цей період виникають перші філософсько-правові ідеї, що спочатку мають релігійно-міфологічний, а потім (у зв'язку з прийняттям і поширенням християнства) теологічний характер.

Слід зазначити, що власне філософсько-правові концепції формуються лише в епоху Просвітництва (у класичний період). Для першого ж періоду становлення філософсько-правового знання (9 - 17 ст.) характерне виникнення окремих ідей, що згодом стали прообразом філософії права. До них можна віднести наступні:

- ідея рівноцінності і рівноправності народів, сформульована митрополитом Іларіоном у «Слові про закон і благодать»;
- ідея демократизації церкви і свободі совісті, як майбутня підстава принципу автономії особистості;
- ідея права України на самовизначення і суверенітет, обґрунтована в першій «Конституції України» Пилипа Орлика (1672 - 1742).

Філософська освіта в Україні (кінець 17 – друга половина 18 ст.) безпосередньо пов'язана з діяльністю професорів Києво-Могилянської академії (Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Ян Козельський, Семен Десницький і ін.), а також творчістю випускника цієї академії *Григорія Сковороди (1722-1794)*. Спираючись на ідеї «природного права» і «суспільного договору», що виникли у цей час в Європі, філософія українського Просвітництва визначає власний варіант універсального обґрунтування ідеї права

Методологічну основу класичної національної філософії права складає «філософія серця» (кордоцентризм). З позиції «філософії

серця» акцент в обґрунтуванні права робиться на внутрішній духовній сутності права. Ідея права в рамках кордоцентризму складається не у формально-зовнішньому примусі, а в регулюванні життя з урахуванням внутрішнього світу і волі людини. Право при цьому розглядається як умова, можливість творчої самореалізації особистості, її індивідуального розвитку.

Оригінальна концепція права Г. Сковороди припускає не раціоналістичне, а релігійно-онтологічне обґрунтування природного права, що відбиває його внутрішню духовну сутність. Вихідні принципи правового світогляду – ідея моральної автономії особистості й ідея справедливості – у Сковороди знаходять реалізацію в його концепції «спорідненої праці». «Спорідненість» розглядається Сковородою як божий закон, що у той же час є законом для природи і для людського суспільства. Якщо цей закон виконується, то у світі встановлюється мир, а в індивідуальному плані – щастя. Отже, «споріднена праця» – це вираження ступеню соціальної справедливості, а право, як механізм установаження закладеної в «спорідненій праці» справедливості, повинно виходити від людини, виражати не стільки зовнішню, скільки внутрішню міру її волі.

Сковорода визнає державу необхідною формою організації громадського життя, призначення якої – у захисті хліборобів і купців від внутрішніх грабіжників і зовнішніх ворогів. У державі він виділяє силу внутрішню – це принцип покликання (призначення або «природи»), і зовнішню силу – дії правлячого стану. Формальній рівності він протиставляє внутрішню «нерівну рівність» як можливість реалізації своїх здібностей, право на індивідуальність, на щастя.

Істотний внесок у розвиток вітчизняного екзистенціально-романтичного світогляду внесли також Микола Гоголь, члени Кирило-Мефодіївського товариства – Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко. Останніми з позиції кордоцентризму було дане обґрунтування української національної ідеї.

Подальший розвиток «філософії серця» одержує у творчості *Памфіла Юркевича (1827–1874)*, у якого вона здобуває характер загальнофілософської концепції.

В обґрунтуванні права П. Юркевич, як і Г. Сковорода, дотримується позиції інтуїтивізму, вважаючи, що світ, і, насамперед, індивідуально-особистісний світ, не доступний для розуму. Джерелом морального і правового законодавства, на думку Юркевича, є не розум, а серце, любов, тобто вільно прийнята система цінностей. «Глибина серця» – це первісна основа людської душі, що дозволяє людині відрізнити справедливе від несправедливого, добре від поганого. «При всякій зустрічі протилежних бажань і інтересів, – відзначає Юркевич, – вона [людина] повинна звертатися до моральних вимог справедливості, що вкаже їй, де і коли її бажання незаконні, де і коли вони суперечать благу її ближнього і благу загальному».

Розглядаючи питання про предмет філософії права, Юркевич відзначає, що філософія права методично досліджує ті постійні й істотні підстави, з яких виростають з необхідністю форми права позитивного. Філософія права стосовно діючого (позитивного) права – це аналітика його засад. Людина може судити про те, що є право, не тільки на підставі позитивного права, але на підставі ідеї права, створеної внутрішньо.

Як підставу філософії права Юркевич виділяє такі антропологічні посилки: «1) чоловік може визначатися не тільки зовнішніми, емпіричними чинниками, але і свідомістю ідей; 2) людина має визначені правила, звичаї, коритися яким справа добра і свята; 3) підкоряючись цим правилам і звичаям, вона має здатність судження про їх достоїнство».

Таким чином, «філософія серця» у класичній українській філософії права виступає як методологічний фундамент морального обґрунтування права.

Наступний етап розвитку філософсько-правової думки в Україні (19 – початок 20 сторіч) пов'язаний з поширенням ідей лібералізму. У цей період посилюються позитивістські погляди на право, і акцент переноситься з питання про обґрунтування права на питання про його функції. Найбільш яскравими українськими політичними мислителями цього часу стають М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський. У центрі їх інтересів – проблема прав українського народу. Вони буступають прихильниками федералізму, який можна розглядати як принцип побудови цивільного суспільства і визнання цінності особистості та її прав. Основна філософсько-правова

проблема сформульована як співвідношення прав особистості і прав нації, а також прав держави.

Розвиток філософії права в Україні у рамках ліберального світогляду здійснюється і ліберальними юристами. Вони висувують на перший план ідею абсолютної гідності особистості, її прав і свобод, відстоюють пріоритет права над політикою. Першим вітчизняним професійним професором права, що ґрунтувався на ліберальних позиціях, став *Костянтин Неволін*. В усякому законодавстві він розрізняв дві частини: закони природні і закони позитивні. Перші утворюють ідею законодавства, другі служать її проявам. Таким чином, він розрізняв поняття «право» і «закон».

Значний внесок у розвиток філософії права в Україні вніс *Богдан Кістяківський (1868–1920)*, один з найвидатніших українських теоретиків лібералізму. Оригінальний підхід Б. Кістяківського до вирішення філософсько-методологічних проблем можна визначити як соціокультурний. Він припускає, з одного боку, визнання права як найбільш значного виразника культури, а з іншого, – розгляд культури як найважливішого способу реального буття права. Тому історично сформований рівень правосвідомості і правової культури у нього стають визначальними факторами побудови правової держави.

До права Б. Кістяківський підходить і як соціолог, і як прихильник неокантіанської філософії цінностей. У першому випадку, він розглядає право як соціальне явище, засіб контролю суспільства над індивідом. У другому – як соціальне втілення надісторичних цінностей, завдяки яким право займає центральне місце в сфері культури. Тому загальна теорія права, на думку мислителя, повинна ґрунтуватися на загальній філософії культури.

У питанні про визначення права він займає позицію методологічного плюралізму. При цьому визнає цінність різних філософських і особистіснонаукових підходів до визначення права, але вважає їх обмеженими і відносними. Розглядаючи позитивні сторони і недоліки кожного з підходів, Кістяківський зазначає, що плюралізм тільки готує ґрунт для фінального синтезу, тобто розробки синтетичної теорії права, заснованої на філософії культури.

У теорії правової держави Кістяківського можна виділити три аспекти: 1) методологічні основи вчення про правову державу; 2) теорія прав людини як ядро концепції правової держави; 3) концепція

«правового соціалізму», у центрі якої «право на гідне існування». Для нього «правова держава» – соціально-політичний ідеал, важкодосяжний в емпіричній реальності. Але, у той же час, це й реальна історична форма державності, найвища з практично існуючих, у якій поступово знаходить втілення цей ідеал. Правовою державою стає тоді, коли, використовуючи право як інструмент упорядкування соціального життя, вона саме стає підлеглою праву.

«Природні», споконвічно властиві людям, права, на думку Кістяківського, обмежують державну владу, виступають основою і доповненням підзаконної влади і складають основу фундаментальних принципів правової держави. Вони повинні бути визнані й охоронятися за допомогою не тільки приватного, але і публічного права. Звідси – концепція про суб'єктивні публічні права, основним з яких є «право на гідне існування», що включає право на прожитковий мінімум і освіту, як основу домагань особистості. Концепція суб'єктивних публічних прав дала можливість Кістяківському розглядати соціалістичну державу як цілком сумісну з індивідуальною волею, яка надає нову, більш розвинену форму правової держави.

Філософсько-правова спадщина Б. Кістяківського має цінність не тільки тим, що є першою вітчизняною систематизованою концепцією права, але й актуальністю ідей, що містяться у ній.

Специфіка сучасного філософсько-правового дискурсу

Даючи ретроспективну оцінку філософії права 20 – початку 21 століття, слід підкреслити, що вона, з одного боку, продовжує розробку низки плідних ідей у сфері права, поставлених попередньою філософською думкою, з іншого боку – висуває безліч сміливих та нових ідей, які вдало конкурують зі старою «класичною» філософською системою.

Особливою рисою філософсько-правової думки новітнього часу є те, що в ній немає одного генерального напрямку, а існує плюралізм поглядів і тенденцій. Зокрема 20-те століття породило численні спроби реанімувати доктрину природного права і пристосувати її до умов сьогодення. Прикладом таких пошуків може бути концепція справедливості, досить складна за ідейно-філософською структурою, бо в ній поєднуються ідеї неокантіанства, природно-правові ідеї минулого і сучасності, етика цінностей, позитивістські ідеї та ідеї екзистенціалізму.

Виникає полеміка між позитивізмом і вченням про природне право (юстнатуралізмом). Істотні зміни відбуваються і в юридичному позитивізмі, який трансформується в неопозитивізм. В межах цього вчення про право формуються і набувають поширення нові підходи до розуміння права (лінгвістичний, юридично-логічний, структуралістський і деякі інші).

Основні сучасні концепції філософії права формувались в загальному руслі зміни всієї культурної парадигми, яка характеризується переходом від класичної форми філософії і науки до некласичної. Цей перехід обумовлений зростанням ролі творчого начала і людської суб'єктивності взагалі у соціальних процесах при одночасному жвавому диспуті про допустимість втручання у внутрішній світ людини. В найширшому плані зазначену зміну парадигм можна охарактеризувати як перехід від принципу суб'єктивності до принципу інтерсуб'єктивності. У конкретному випадку доцільно звернути увагу на окремі моменти розрізнення класичної і некласичної моделі осмислення права, особливостей метафізичного мислення класичної і постметафізичного мислення сучасної філософії права.

Класична модель осмислення права спирається на досягнення загальних принципів, не пов'язаних з актуальним існуванням людей і речей. Мова йде про надчуттєві феномени права, які досягаються умоглядно. Цей метафізичний підхід характерний насамперед для класичних концепцій “природного права”. В них виділяються два плани правової реальності – емпіричний (позитивне право) і ідеальний (природне право). Метафізична модель притаманна в якійсь мірі і класичному позитивізму, який розглядає владну силу держави як метафізичний феномен.

Некласична модель осмислення права проявляється у виключенні власне трансцендентального плану буття і в запереченні визнання в якості його єдиного носія монособ'єкту (індивідуального чи соціального). Тут справжньою реальністю є мова у значенні мовної діяльності, комунікації, а в мові матеріальний і ідеальний плани (як знак і значення) тісно переплітаються. У сучасній філософії права помітного розвитку досяг соціологізм як спосіб розгляду права виключно в соціальному контексті. В межах соціологізму право розглядається не як статичний набір норм, а як процес, як соціальна дія людей. Воно реалізується в процесі тлумачення, застосування і

створення соціальних норм, підкріплене юридичною силою дії, забезпеченої правовою санкцією політично організованого суспільства. За твердженням представників соціологізму, соціальні норми не функціонують автоматично, їхня дієвість залежить від їх використання та інтерпретації людьми.

У сучасній західній філософсько-правовій думці все виразніше проявляються тенденції відстоювання пріоритету особистості і суб'єктивних прав. У конституціях західних демократій закріплені принципи самоцінності людського життя, свободи, рівності прав. Ці принципи виводяться з уявлення про абсолютність і недоторканість людської гідності – як критерію права взагалі і як «людського виміру» основного закону. Підтвердженням цієї тенденції можна також вважати збільшення чисельності «теорій справедливості» (Ю. Хабермас, Дж. Роулс та інші). Ідея людської гідності стала не тільки мірою організаційно-структурних суспільних змін, а й способом забезпечення демократичного процесу і вибору методів прийняття рішень.

На ідеї людської гідності зосередились комплекси наукових дисциплін і галузей досліджень, центральне місце серед яких посіла проблема морально-етичного і філософсько-правового обґрунтування («легітимації») недоторканості людського життя. Конструктивні суперечки з цього питання, змагання позицій в межах демократично організованого дискурсу мисляться одночасно як спосіб розв'язання практичних проблем, і як форма науково-теоретичного, у тому числі філософсько-етичного, діалогу. Видатні філософи Заходу – в їх числі Р. Дворкін, Дж. Роулз, Ю. Хабермас, К.-О. Апел, Ч. Тейлор й інші – стали повнокровними і авторитетними учасниками спеціальних дискусій юристів, політиків, соціологів, екологів, лінгвістів, культурологів. Цим самим дискусії набули теоретичної і методологічної спрямованості.

Вітчизняні дослідники права відмічають одну з найхарактерніших ознак сучасної західної філософсько-правової думки, а саме: понятійне розмежування і критичне зіставлення права і закону. Для правової традиції Заходу характерне розуміння права як сукупності до- і надпозитивних безумовних етичних комунікаційних регуляторів (справедливість, моральність, правдивість, вірність, надійність, порядок тощо). З цією обставиною значною мірою і пов'язане міждисциплінарне поєднання філософських, правових,

соціологічних, психологічних, лінгвістичних досліджень і знаменним результатом цього можна вважати утвердження думки, що закон не є правовим, легітимним, якщо він не узгоджений з правом.

Висновки. Протягом усієї історії свого існування феномени держави і права піддавались філософській рефлексії на різноманітних рівнях. В епоху античності право прирівнювалось до дії Логосу – всесвітнього закону буття. В середньовіччі воно осмислювалось як похідне від Божественної волі. Новий час і Просвітництво аналізували право з позиції критичного людського розуму. Специфіка сучасного філософсько-правового дискурсу полягає у свідомому заглибленні в антропологічну, гуманістичну сутність права, у його інтерсуб'єктивізм та діалектичність.

Питання та завдання для самоконтролю

Охарактеризуйте основні філософсько-правові ідеї Платона.

Розкрийте головні філософсько-правові тези томізму

Які новаторські ідеї філософсько-правового напрямку належать Н. Макіавеллі?

Охарактеризуйте сутність філософсько-правових дискусій у період Нового часу.

Яке значення мають філософські ідеї доби німецького Просвітництва для сучасної філософії права?

Порівняйте філософсько-правові концепції І. Канта і Г. Гегеля.

Як вплинули ідеї історичної школи права на формування філософсько-правових концепцій сучасної доби?

У чому полягає специфіка розвитку філософсько-правових ідей в Україні?

Як співвідносяться концепції «правової держави» та «правового соціалізму» у філософсько-правовій спадщині Б. Кістяківського?

Визначте основні філософсько-правові проблеми сучасної доби.

2.3. Лекція до теми «Правова онтологія»

Мета лекції: формування у студентів уявлень про правову реальність, про внутрішню дуалістичність права та основні форми його буття.

План лекції

1. *Онтологічний вимір права. Право як особлива реальність*
2. *Людська взаємодія як основа права.*
3. *Природне і позитивне право (право і закон) як структурні елементи правової реальності.*
4. *Форми буття права*

Онтологічний вимір права. Право як особлива реальність

Людині постійно доводилось і доводиться спостерігати різноманітні факти виникнення і загибелі природних і соціальних форм, появу яких-небудь явищ з небуття або їх відхід у небуття. Ці факти хвилювали людей завжди і породили питання: що означає бути або не бути; що є буття або небуття; в чому полягає сутність буття взагалі та буття конкретних речей? У пошуках відповіді на ці та інші питання склався особливий напрямок філософських роздумів про буття в цілому – онтологія (від грец. *Ontos*-сущє, буття і *logos*-вчення).

Бути (або перебувати в бутті) означає для речі, організму, суб'єкта, будь-якої реалії:

1. по-перше, просто існувати, перебувати окремо від усього іншого,
2. по-друге, існувати поряд з усіма іншими;
3. по-третє, існувати у взаємодії з іншими реаліями;
4. по-четверте, існувати в єдності з універсумом, світовим цілим.

Отже, під *буттям* в широкому значенні цього слова розуміють гранично загальне поняття про існування, про сущє взагалі. Буття і реальність як всеохоплюючі поняття – це синоніми.

Питання про специфіку правової реальності і онтологічної структури права є основним питанням правової онтології, оскільки є модифікацією основного питання філософії. По відношенню до права

– це питання про те, чому існує право як якесь буття, відмінне від інших, і як воно можливе? Що таке правова реальність?

Щодо правової реальності науковці розрізняють «широкий» і «вузький» смисли цього поняття. У першому випадку під *правовою реальністю* розуміється вся сукупність правових феноменів: правових норм, інститутів, наявних правовідносин, правових концепцій, явищ правового менталітету і т. п. У другому випадку (тобто у вузькому сенсі) маються на увазі тільки базові правові реалії, по відношенню до яких всі інші правові феномени виявляються похідними, і тоді під *правовою реальністю* в різних напрямках і наукових школах прийнято розуміти або правові норми (нормативізм), або правовідносини (соціологічний напрямок), або правові «емоції» (психологічний напрямок). Також до базисних феноменів відносять встановлені державною владою норми права (позитивізм), об'єктивні суспільні відносини (об'єктивізм), ідею або сенс права (суб'єктивізм), ідеальну взаємодію суб'єктів, що об'єктивується у мові (інтерсуб'єктивність).

Хоча «широкий» і «вузький» смисли поняття «правова реальність» і розрізняються, їх все ж таки не слід абсолютно протиставляти, оскільки загальна картина правової реальності буде залежати від того, що прийняти в якості базисного феномена. Тому більш перспективною, очевидно, є *інтегративна концепція правової реальності*, під якою розуміється світ права, який конструюється з правових феноменів, упорядкованих в залежності від ставлення до базисного феномену, або «першореальності» права.

Концепція правової реальності повинна задаватися *образом права*, представленим в існуючій правосвідомості. Вона складається на підставі взаємодії наступних моментів:

- а) теорій різного рівня (у тому числі і філософського), а також правової ідеології, включаючи її втілення в чинній конституції;
- б) нормативних документів, що належать до різних рівнів правового регулювання;
- в) повсякденного досвіду, що має справу з проявами правового життя – угодами, правопорушеннями, практикою дотримання прав людини т. д., і що дозволяє будувати гіпотези, версії та відчувати, що представлене в них відбулося і відбувається насправді.

Правова реальність не представляє якусь субстанціональну частину реальності, а є способом організації та інтерпретації певних аспектів соціального життя, буття людини.

Що ж виступає *онтологічною підставою права*, або чому зобов'язане право своїм походженням? Цілком очевидно, що фундаментом права не може виступати природа та її закони чи космос в цілому, хоча і зараз зустрічаються спроби відродити характерні для античності уявлення про космічні підстави права. Право – позаприродне явище, і жодних підстав права в природі виявити неможливо. Право виникає тільки в суспільстві, пов'язане з ним і вкорінене у бутті людини. Це – один із способів самоорганізації людської спільноти. При цьому право має онтологічну природу, близьку природі моральної реальності. Те загальне, що притаманне і праву, і моралі, є «зобов'язання», по відношенню до людського індивіду право і мораль виступають у своєму деонтологічному аспекті, як «світ належного».

На сьогоднішня вважається, що світ права та моральності можливий лише в тому разі, якщо дотримуються, як мінімум, наступні дві умови:

по-перше, визнання свободи волі, тобто повної можливості кожної особи чинити так чи інакше і відповідно до цього виконувати або не виконувати свої моральні або юридичні обов'язки; причому для права ця вимога виявляється особливо значущою;

по-друге, визнання принципової можливості норми належного, тобто критерію добра і зла, справедливості і несправедливості, що приписує чинити так, а не інакше, й відповідно до цього оцінює людські вчинки як добрі чи злі, справедливі чи несправедливі.

Слід однак зазначити, що таке ставлення до моралі і права є результатом тривалого історичного і теоретичного розвитку, і саме має історично обмежений характер, а тому підлягає критиці і переосмисленню і різних варіантах етико-правових теорій.

На перший погляд може здатися, що питання онтології права дуже далекі від тих проблем, які зазвичай вирішують юристи-практики та юристи-теоретики. Тим не менше, будь-яка правова проблема містить у собі онтологічний момент. За будь-яким питанням про те, що є правом в кожному конкретному випадку, стоїть фундаментальне питання: «Що є право як таке?»

Розгляд права в онтологічному аспекті передбачає аналіз його структури або, іншими словами, відповідь на питання: як влаштований світ права, на чому він ґрунтується, з яких конструкцій зведений, а точніше, як він повинен бути влаштований, щоб відповідати своєму призначенню – захисту і охорони людини. Це питання і є предметом нашого подальшого аналізу.

Людська взаємодія як основа права

Отже, передумовою не тільки буття, але й простого існування права є існування світу соціального – існування суспільства як складної специфічної системи, яка перебуває в постійному процесі саморозвитку в результаті взаємодії окремих її елементів (соціальних суб'єктів та соціальних інститутів). Результатом цього саморозвитку є людська історія, або власне людське буття в його соціальному аспекті.

Буття соціального реалізується як сфера взаємодії індивідів та соціальних груп різного рівня в межах усталених соціальних відносин, у тому числі і правових. Таким чином, правове буття є однією з форм соціального буття, що реалізується внаслідок взаємодії соціальних суб'єктів.

Форми і способи людської взаємодії можуть охоплюватись нормами позитивного права (закону), або регулюватись іншими правовими чи позаправовими методами (нормами-звичаями, релігійними чи моральними настановами тощо). У будь-якому випадку існування соціуму як особливої реальності, що виходить за межі природного буття, вимагає свідомих цілеспрямованих зусиль щодо внутрішньої саморегуляції.

На перших етапах розвитку людського суспільства такі зусилля мали на меті забезпечення безпосереднього існування людської спільноти в цілому, і цій меті були підкорені усі форми людської діяльності. Внутрішня недиференційованість значущих інтересів не давала можливості вирізнення особистісних цілей, а отже і свободи розвитку особистості, тієї самої «свободи волі», що виступає пріоритетною підставою сучасного праворозуміння. Існування мононорм цілком задовольняло регулятивні потреби такого соціуму, виводячи за межі дозволеної поведінки лише ті дії, що чинили загрозу суспільству в цілому.

З часом розвиток людської спільноти надав змогу не лише диференціації, але й ієрархізації окремих інтересів та інтенцій, які

спочатку зароджувались всередині великих соціальних груп, а пізніше набули і особистісно-індивідуального виміру. Саме ця обставина обумовила формування різноманітних соціальних регуляторів, серед яких важливе місце відводиться праву – не лише як способу обмеження небезпечної соціальної поведінки, але й як форми взаємоврегулювання різноманітних суспільних інтересів. Подальше ускладнення суспільного життя вимагало вдосконалення засобів правової регуляції і призвело до легітимізації правових звичаїв (замість існуючих норм-звичаїв), а з часом – до створення прецедентної та нормативно-актної систем. Сутнісним ядром кожної з цих систем виступає локальна соціальна (інтерсуб'єктивна) дія – конкретна в прецедентній системі, абстрактно-формальна в нормативно-актній системі – що відповідним чином оцінюється з позиції її суспільної прийнятності.

Сучасний етап людської історії характеризується юридизацією фактично усіх сфер життя, так що будь-який акт, будь-яка дія сучасного «вільного автономного» індивіду прямо або опосередковано підлягає правовому врегулюванню чи правовій оцінці. Саме цей світ соціально-актної взаємодії виступає водночас онтологічною передумовою існування права і найбільш конкретним рівнем буття права.

Природне і позитивне право (право і закон) як основні структурні елементи правової реальності

Історичні передумови, що передують формуванню правознавства як самостійної науки, свідчать: філософське осмислення правової реальності почалося з розмежування права на *природне* (jusnaturale) і *позитивне* (juscivile). Саме їх суперечлива єдність і складає, на думку багатьох теоретиків права, структуру правової реальності.

Саме розмежування права на природне і позитивне зорієнтовано на пошук основ права в природному житті людей, на визначення природної суті їх людського буття. У класичній античності джерелом дійсного права вважалася природа (Космос) взагалі, в християнському Середньовіччі – божественна мудрість Творця, у період Нового часу – досконалість людського розуму як вінця природи. Аналіз історії філософсько-правової думки дозволяє розрізняти *два основних підходи до розуміння природного права* і його співвідношення з позитивним.

З точки зору *першого підходу* природне право розуміється як сукупність апріорних моральних вимог, що пред'являються до позитивного права, як критична інстанція, що дає моральну оцінку позитивного права з точки зору його справедливості чи несправедливості (Платон, Кант). З позиції ж *другого підходу* природне право розуміється як необхідна та незмінна основа чинного законодавства, яка не існує поза ним. Тобто, природні принципи відшукуються всередині чинного права, що пояснюється як реалізація в історії надприродної ідеї права. (Арістотель, Гегель).

Хоча перші концепції, як правило, були пов'язані з ліберальними реформістськими ідеями, а другий підхід більшою мірою стосувався захисту існуючого правопорядку, всі вони спрямовані на критику позитивістської концепції ототожнення права із силою державного примусу.

Що ж дає природничо-правовий підхід до явищ правової дійсності? Основна цінність даного підходу з позицій природного права полягає в тому, що він дозволяє виявити *базисні основи права*. Суть ідеї природного права полягає в тому, що поряд із правом, створеним людьми і вираженим у законах (позитивним правом), існує природне право – сума вимог, у своїй вихідній основі народжених безпосередньо, без будь-якої людської участі самим життям суспільства, об'єктивними умовами життєдіяльності людини, тобто природним перебігом речей. Норми природного права покликані захищати права людини, які зумовлені особливостями його природи. Це – право на життя, продовження роду, спілкування, самоствердження, власність, особисту гідність, вільне волевиявлення, свободу совісті, думки, слова та ін. Природно-правові доктрини припускають, що всі ці права є безумовним надбанням людини і дані їй вже самим фактом її народження й існування як людини.

Природно-правовий підхід має істотне значення ще й тому, що у ньому вимоги природного права наділяються безумовною непохитністю, категоричністю, непідвладністю конкретним ситуаціям (у тому числі окремих сваволі осіб), а також невідворотністю спонтанного настання негативних наслідків при ігноруванні природно-правових вимог.

Позитивне право виступає як інший, необхідний й істотний елемент правової реальності. Більш загальну характеристику позитивного права дає С. Алексєєв: «Позитивне право – це реальний,

існуючий в законах, інших документах фактично відчутний (й тому «позитивний») нормативний регулятор, на основі якого визначається юридично дозволена і юридично недозволена поведінка і виносяться судами, іншими державними установами юридично обов'язкові імперативно-владні рішення». Таким чином позитивне право розглядається як штучне створення цивілізації, як прояв владної волі конкретних соціальних суб'єктів і, в першу чергу, держави.

Позитивне право є інституційним утворенням: воно існує у вигляді інститутів, формалізованих юридичних норм, виражених у законах, інших загальнообов'язкових норм, нормативних юридичних документах.

Подібно всім феноменам цивілізації, воно, з одного боку, несе з собою вантаж негативних потенцій (можливість підпорядкування права й державної волі – свавілля вузькокасових, групових, етнічних інтересів), а з іншого – характеризується певними перевагами.

Головна цінність позитивного права полягає в тому, що воно, як важливий елемент суспільства в умовах цивілізації, є нормативно-ціннісним регулятором. Право у такому найбільш загальному вигляді покликане регулювати поведінку людей і відносин, що складаються в суспільстві. Причому цей регулятор, з одного боку, має *нормативний* характер, оскільки складається з нормативних засобів і механізмів регулювання суспільних відносин, призначене для того, аби запровадити в життя людей початки єдиної впорядкованості. З іншого боку, ми не можемо лишати поза увагою його *ціннісний характер*, тому що право, запроваджуючи в життя нормативні початки, тим самим дає оцінку життєвих явищ і процесів і тому є основою для того, щоб діяти «по праву» і визнавати ті чи інші вчинки людей як таких, які здійснені «не по праву».

Важливого значення набуває така властивість позитивного права як державна забезпеченість і, внаслідок цього, висока гарантованість дій права, можливість зробити його реальним (головним чином за допомогою державної влади, її примусової сили). Зазначені властивості позитивного права дають можливість тією чи іншою мірою виключити з суспільного життя хаос, підтримувати певний порядок прав та обов'язків, гарантувати стабільність соціального світу, обмежити сваволлю в поведінці людей та свавілля у відношенні до особистості.

При всій умовності поділу права на природне і позитивне слід визнати, що сутність проблем, які стоять за цим розмежуванням, серйозна і глибока.

Концепція природного права виникла і обґрунтовувалась у ті часи, коли правознавці намагалися знайти «справжні» підстави права поза людською спільнотою – співставляючи їх із законами природи чи Космосу, із раз і назавжди визначеними вимогами божественної справедливості чи природної сутності людини як такої. Звичайно, позитивне право розцінювалось у цьому випадку як «недосконала копія» природного права. Така концепція орієнтувала правознавців на пошуки раз і назавжди даного «ідеального права», що споріднює етико-юридичні студії Платона із кантівською ідеєю про існування незмінного «морального закону», і навіть із гегелівськими уявленнями про реальне здійснення ідеї права в межах конституційної монархії. Таким чином, зазначена концепція презентує метафізичну парадигму правового ідеалу, яка тривалий час переважала у юридико-філософському дискурсі.

Однак у міру того, як в суспільстві розвивалась та вкорінювалась теорія соціального прогресу, ідеї загальносуспільного розвитку поволі проникали і в філософію права. Концепція загального соціального розвитку передбачала, що будь-які соціальні інститути також перебувають у постійному русі і розвитку, і змушувала погодитись із тим, що на різних стадіях еволюції суспільства правомірно формувались різні варіанти правових ідеалів, а отже різне уявлення про «природу людини» і про «природне право».

Разом із тим, прискорення соціального розвитку, яке стало особливо наочним у період новітнього часу, постійно зіштовхує людину із ситуацією, коли існуюче позитивне право не відповідає зміненим умовам існування. Така ситуація породила новий варіант теоретичного співвідношення між правовою реальністю та правовим ідеалом. Позитивне право (закон) і в цьому випадку розцінюється як недосконале – у порівнянні із мінливим і змінним «Правом», що відповідає усім вимогам сьогодення і найближчого майбуття. Таким чином, протиставлення «закону» і «права», постає перед нами як протистояння «правового минулого» і «правового майбутнього», із наданням переваги останньому. Метафізична парадигма поволі змінюється на парадигму діалектичну.

Проблема онтологічної структури права, розгляд його з позиції діалектичної полярності природного і позитивного права (чи «закону» і «права») є, по суті, центральною у правовій філософії. Її інтерпретацію слід розглядати через онтологічні категорії «сутності» і «існування».

Проблема сутності та існування пов'язана з питанням про те, яким чином і у який спосіб предмет себе виражає. Сутність є сукупністю внутрішньо необхідних сторін і зв'язків речі. Гегелем вона визначалася як «істина буття», як відповідність предмета «своєму поняттю». Основним же способом функціонування, життєдіяльності предмета є його існування. Саме існування є способом вираження сутності за даних зовнішніх параметрів предмета. У цьому випадку «природне право» чи «Право» з одного боку протистоїть позитивному праву (закону) /як сутність протистоїть існуванню/, а з іншого боку саме позитивне право (закон), як існування, виступає формою реалізації «Права» («природного права»).

Розгляд структури права з позицій «сутності» і «існування» дає ключ до вирішення певних теоретичних і практичних проблем, зокрема, таких як морально-філософське обґрунтування принципів справедливості та механізму їх реалізації, і до визнання певних норм законодавства неправовими – з огляду на їх невідповідність сутності права.

Форми буття права: ідея права, закон, правове життя

Аналіз правової реальності дозволяє виділити в ній наступні *форми буття права*, які у сукупності виражають динаміку правової реальності:

- а) у світі ідей: ідея права;
- б) у світі знакових форм: правові норми і закони;
- в) у світі взаємодій між соціальними суб'єктами: правове життя.

Даний розподіл є традиційним і в цілому аналогічним (хоча і не цілком тотожним) поділу на такі форми або рівні буття права, як правосвідомість, правові норми і правовідносини. Єдність цих рівнів і складає такий об'єкт як право.

У самому стислому вигляді *динамічна структура правової реальності*, як теоретичне відтворення процесу правоздійснення, може бути представлена наступним чином.

Ідея права є першим компонентом правової реальності. Тут не ставиться питання про те, що саме лежить в основі цієї ідеї: природа людини, розум, об'єктивний порядок цінностей, соціальні відносини або воля і мудрість Бога. Ідея права розглядається як найбільш загальне, абстрактне вираження суті права, його «проект» або завдання («регулятивна ідея»). Вона являє собою ідеальний аспект буття права, його форму (в аристотелівському сенсі).

У структурному плані ідея права передбачає наявність:

а) *суб'єктивної (антропологічної) компоненти*, тобто містить інформацію про те, хто здатний бути суб'єктом права, на кого воно орієнтується;

б) *аксіологічної компоненти*, тобто являє собою систему цінностей, що реалізуються у праві, інтегрально відображену у понятті справедливості;

в) *деонтологічної компоненти*, тобто виступає у вигляді ідеї про те, що повинно бути, що виражає єдність прав і обов'язків.

Другим елементом правової реальності є *закон (правові норми)*. Позитивне право постає, перш за все, у формі закону (проте не зводиться до нього), який являє собою конкретно-загальні, формально-позитивні правові норми. Закон являє собою актуалізацію та конкретизацію правових ідей і принципів, крок на шляху до конкретного права, але він ще не є правом у всій його повноті. Це – право на певному етапі його становлення.

Закон – це загальна норма для безлічі можливих випадків. І він виступає як судження про належне.

Правовий закон має різні форми свого буття: правові норми, правові процедури, процесуальні форми, правовий статус і правовий режим, правовий договір, позов і звинувачення і т. д. Різниця між ними носить функціональний, а не сутнісний характер. Сенс принципу формальної рівності виражається, наприклад, в правовій нормі – у вигляді правил поведінки суб'єктів права; в правовому відношенні – у вигляді взаємовідносин формально рівних, вільних і незалежних один від одного суб'єктів права; у правосвідомості – у формі усвідомлення змісту і вимог принципу права членами даного правового співтовариства; в правосуб'єктності – у формі визнання індивідів (їх об'єднань, спілок) формально рівними, вільними, незалежними один від одного суб'єктами правового типу спілкування; у правових процедурах – у формі рівного і

справедливого порядку набуття і реалізації прав та обов'язків всіма суб'єктами, вирішення спору про право і т. д. Так що право існує у всіх цих правових формах, де дотримується і застосовується принцип формальної рівності.

І, нарешті, наступний аспект правової реальності – це *світ соціальних дій*, найбільш складний світ, найменш досліджений з позицій філософії. Процес соціальних взаємодій актуалізує наступну стадію у здійсненні права - правореалізацію. Центральною фігурою цього процесу виступає суб'єкт (як виконавець норми) в його відношенні до інших людей.

Соціальні суб'єкти (індивіди та їх об'єднання), є тими «важелями», завдяки яким ідея права знаходить своє здійснення і формує реальні умови життя. Способом такого здійснення виступає правомірна (або неправомірна) поведінка. Здійснення права – це його результуюча характеристика, що може бути виражена категорією правопорядку. На цьому рівні «право як належне», як «те, що має бути» переходить в реальне соціальне життя. Отже, найбільш конкретною формою буття права є правомірні дії і рішення самого суб'єкта права в конкретній ситуації.

У такий спосіб абстрактна сутнісна основа права набуває своєї предметної конкретності через усю систему просторово-часових характеристик правової дійсності, її соціальної та історичної обумовленості, її реальних зв'язків, залежностей, взаємодії всіх правових чинників не лише між собою, а й із тими економічними, політичними, культурними, моральними і психологічними факторами, котрі складають середовище життєдіяльності права.

Висновки. На сьогодні розрізняють принаймні три концепції правової реальності, кожна з яких має право на існування та застосування у належному контексті. «Широке» тлумачення відносить до правової реальності усі правові феномени, а також більшість похідних від них. «Вузьке» тлумачення корелює із позитивістською традицією і базується на розумінні буття права через закон. Інтегративна концепція поєднує два підходи, формуючи багаторівневу систему правового буття.

Питання та завдання для самоконтролю

Порівняйте «широке» і «вузьке» визначення правової реальності.

Що таке інтегративна концепція правової реальності?

Як можна охарактеризувати сьогодинське ставлення до теорії природного права?

Як співвідносяться між собою «природне» і позитивне право, право і закон?

Визначте основні форми буття права.

2.4. Лекція до теми «Філософсько-правова епістемологія»

Мета лекції: формування у студентів уявлення про пізнавальні процеси у правотворчості, праворозумінні та правозастосуванні.

План лекції

1. Категорія істини як центральна категорія правової епістемології.
2. Основні рівні, етапи та методи пізнання у праві.
3. Аргументація в праві.
4. Правова практика як критерій правової істини.

1. Категорія істини як центральна категорія правової епістемології

Правова епістемологія – складова філософії права, яка вивчає пізнавальні процеси у функціонуванні права як засобу самоуправління суспільства, регламентації його саморозвитку. Вона досліджує процеси вивчення правового аспекту буття людини та суспільства (як самоорганізуючої системи) в їхній єдності, себто правову реальність, і відображення результатів такого вивчення в юридичних положеннях. Правова епістемологія інакше називається правовою гносеологією, або теорією пізнання.

Розглядувана складова філософії права має свою систему категорій. Центральне місце в ній посідає *категорія істини*. Щоб глибше її зрозуміти, слід звернутися до її генезису в історії філософії.

Проблема істини була предметом ретельного дослідження ще у Стародавній Греції. Платону належить така характеристика істини: «... той, хто говорить про речі відповідно до того, якими вони є, говорить істину, той же, хто говорить про них інакше, – помиляється...». За часів Платона поняття про істину привертало увагу радше під кутом зору юридичної та політичної практики, під кутом зору мистецтва дискутувати, сперечатися, ораторської практики.

Згодом цю позицію прийняв і Арістотель, щоправда, дещо змістивши акцент. Він радив у процесі суперечки зіставляти різні думки, виводити з них наслідки та аналізувати ці останні. Однак, на його думку, досвід не може служити останньою інстанцією для

виправдання вищих засновків науки, оскільки істина встановлюється лише через безпосереднє споглядання її розумом. Для реалізації цієї можливості необхідно зібрати факти, спрямувати на них мислення і в такий спосіб викликати процес розумового споглядання вищих істин, або засновків науки.

Принципово нове визначення істини дав Г. В. Ф. Гегель. Він зумів подолати обмеженість метафізичного підходу і піднятися до *розуміння істини як процесу*. Щоправда, в його концепції абсолютно відсутній прагматичний аспект істини. З позиції Гегеля не істина існує для історика, а сама історія – для істини, людина ж виступає лише засобом реалізації та виявлення цієї вищої істини.

Синтезуючою історичною формою ставлення людини до світу є творчо-перетворювальне ставлення. Воно є визначальним у діалектико-матеріалістичній концепції істини, згідно з якою істина є системно здійснюваний процес осягнення світу у формах наукового знання в процесі практичної діяльності.

Діалектичний матеріалізм виходив з тієї ролі, яку відіграє істина в діяльності людини. І тут складається така картина. Навіть якщо ми розглядаємо істину в суто гносеологічному плані, з позиції пізнавального процесу, то необхідно врахувати те, що істина – це ідеал, на досягнення якого спрямована ця діяльність. Істина є сутнісним мотивом наукового пошуку, його призначення полягає саме у сходженні до істини від багатоманітності видимості, розрізнених явищ, у переході від випадкового до фундаментального, від безпосередніх чуттєвих даних до усвідомлюваних та обґрунтованих концептуальних утворень. Основне завдання науки – виявити закони, відповідно до яких змінюються та розвиваються об'єкти.

Юриспруденція як наука вивчає правову реальність – діяльність людей, яка потребує правового регулювання, юридичну форму відносин у суспільстві. Таким чином, юридичні проблеми трансформуються в пізнавальні, а потім здійснюється теоретичне і практичне опанування відповідних соціальних явищ.

Можливість застосування категорії істини до положень правової науки у більшості дослідників не викликає сумнівів. Взагалі, якщо брати процес юридичного пізнання абстрактно, поза безпосереднім зв'язком з юридичною практикою, то він мало чим відрізняється від аналогічного процесу в будь-якій іншій науці. Значно цікавішим є

питання про те, чи можна (і якщо можна, то в якій формі) застосувати категорію істини в галузі правотворчості та реалізації юридичних законів.

Правотворчість – діяльність зі створення юридичних норм, в яких і знаходить вираження право, оскільки воно має нормативний характер. Щодо самого поняття норми права у нас віддається перевага підходові, виробленому юристами романо-германської правової сім'ї. Він спирається на уявлення про право як інструмент розвитку суспільства і приводить до висновку, що норма права – державна вказівка на міру можливої, належної, забороненої або схвалюваної діяльності громадян, органів та організацій через установлення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Вона має загальний характер. Іншого підходу дотримуються юристи Англії та деяких Скандинавських країн. На їхню думку, право є головним чином правом судової практики, його мета полягає в негайному відновленні статус-кво, а не в установленні основ соціального порядку. Норми англійського права – це положення, які беруться з основної частини рішень, винесених вищими судовими інстанціями Англії. Така норма тісно пов'язана з обставинами конкретної справи і застосовується для вирішення справ, аналогічних тій, щодо якої це рішення було ухвалене. Як можна оцінити норми права у ракурсі істинності й хибності? Це питання потребує ретельного дослідження.

Питання про співвідношення істини та юридичної норми вже давно є предметом ґрунтовного обговорення у праві, а також у філософії та логіці. Деякі фахівці вважають, що між ними взагалі немає зв'язку. Основні їх аргументи зводяться до такого. Норма права як інструмент регулювання суспільних відносин є владним розпорядженням держави, це вольовий імператив, веління, команда. Тому її можна оцінювати лише в термінах ефективності, корисності, але не істинності, можна розглядати лише як прескриптивне положення (наказ), а не як дескриптивне судження (опис). Справді, якщо визначати право тільки функціонально, виключно як засіб досягнення певної мети, то проблеми істинності правових норм не виникає зовсім.

Інші дослідники навпаки вважають, що юридична норма має об'єктивний зміст. Вони спираються на такі міркування. Завдання правових норм права полягає в організації діяльності суспільства відповідно до реальних умов, лише тоді можна досягти мети, тому

норми права мають певний об'єктивний зміст. Вольовий імператив повинен мати відповідні об'єктивні підстави. Юридичні норми – результат пізнання законодавцем об'єктивної реальності. Створюючи юридичну норму, правотворчий орган має спиратися на глибоке дослідження правової дійсності, тобто правового аспекту соціальних процесів. Крім того, заперечення істиннісного підходу до змісту юридичних норм призводить до непереборного розриву між правотворчістю і застосуванням норм права, до дисфункції механізму правового регулювання.

Розгляньмо тепер питання про те, якою мірою і в яких формах можна застосувати категорію істини до процесу реалізації права.

Найважливішим різновидом застосування права, який найповніше виражає його сутність, є, мабуть, розслідування злочинів. Слідчий, прокурор, суддя, інші представники держави, які провадять розслідування кримінальної справи, не переслідують наукових цілей. Вони встановлюють об'єктивні й суб'єктивні ознаки злочину, а також інші обставини, які в сукупності визначають підстави і форму рішення, що його належить винести у справі. Іншими словами, вони вирішують практичні задачі, пов'язані зі здійсненням правосуддя. Але сказане не означає, що в діяльності цих посадових осіб відсутні пізнавальні елементи. Гносеологічна природа цих задач очевидна. Під час розслідування особи, що його провадять, здобувають певні знання про вчинений злочин, винну особу і на цій підставі роблять висновки, виносять відповідні рішення.

Перед розслідуванням стоїть вимога точного пізнання обставин кримінальної справи, адекватної реконструкції самої події злочину, ситуації, осіб, винних у його вчиненні. При цьому слід мати на увазі, що в процесі розкриття злочину пізнаються не всі його обставини, а лише ті, які мають юридичне значення, тобто передбачені кримінальним законом. Істина в розслідуванні злочину, дотично до змісту обставин, що встановлюються в цьому процесі, не є всеосяжною та безмежною, а має точно визначені, окреслені законом рамки.

Істотна особливість розслідування злочину з погляду гносеології полягає в тому, що ця ситуація має конфліктний характер, який значною мірою ускладнює встановлення істини. З одного боку, особи та організації, не зацікавлені в об'єктивному розслідуванні правопорушення, намагаються перешкодити йому. З іншого –

виникає небезпека необ'єктивних суджень і дій з боку осіб, переконаних у винності підозрюваного.

Підбиваючи підсумки, слід сказати, що принцип істини притаманний усьому процесові правового регулювання, починаючи з вивчення правової реальності й закінчуючи застосуванням юридичних норм, а істинність є необхідною характеристикою правового знання. Тому є всі підстави для того, щоб вважати питання про істину необхідним структурним елементом методології правознавства.

Основні етапи, рівні та методи пізнання у праві

Розгляньмо тепер етапи юридичного пізнання. Важливим його різновидом, як ми вже казали, є розслідування злочинів. Досліджувати цей процес доцільно у зіставленні з науковим пізнанням. Наукове дослідження починається з постановки проблеми. Розслідування в більшості випадків починається з установлення факту вчинення злочинного діяння, тобто певного порушення впорядкованості суспільного життя.

Факт вчинення злочину є різновидом проблемної ситуації. Його встановлення можна розглядати як усвідомлення своєрідної суперечності між знанням і дійсністю. Тут потрібне знання, достатнє для відновлення нормального суспільного життя. Для цього воно повинне давати адекватну картину події, достатню інформацію про осіб, винних у порушенні закону, мотиви їхнього діяння, способи вчинення злочину, інші обставини справи.

У науці проблема зумовлює необхідність формування однієї або кількох гіпотез. Гіпотеза – обґрунтоване припущення відносно природи явища, яке становить об'єкт проблеми. Ядро гіпотези складає певна ідея, що становить собою припущення відносно причин існування і властивостей досліджуваного явища. Решта суджень, що входять до складу гіпотези, служать або обґрунтуванням цієї ідеї, або наслідками, які логічно випливають із неї.

Якщо ми візьмемо такий різновид юридичного пізнання як розслідування злочину, то тут роль гіпотези відіграє версія. Під останньою розуміють обґрунтоване припущення відносно події злочину в цілому або якоїсь її обставини. Весь процес розслідування злочину можна розглядати як процес формування і перевірки версій. За своєю логічною природою версія та гіпотеза тотожні, версія виступає одним із видів часткової гіпотези.

Одночасно версія внаслідок специфічності галузі її застосування – розкриття злочинів – відрізняється від гіпотези в цілій низці відношень. Процес побудови і перевірки версій характеризується значною обмеженістю та ненадійністю фактологічної основи; при цьому слід підкреслити ту обставину, що дії учасників розслідування зі збирання інформації повинні залишатися в межах, окреслених законом.

1. Висунути версію може лише правочинна особа. Припущення підозрюваного, свідка чи потерпілого не можна називати версіями.

2. Далі, якщо під час розв'язання наукової проблеми в низці випадків обмежуються однією гіпотезою, то в процесі розслідування злочину закон вимагає висувати і перевіряти всі версії, які можна висунути.

3. Нарешті, кожна наукова проблема є унікальною, і тому не існує типових гіпотез; водночас у розслідуванні злочинів важливу роль відіграють типові версії, тобто припущення, до яких вдаються, коли обставини злочину мають типовий характер.

Так само, як і гіпотезу, версію висувують з метою досягнення істини. Версія є істинною тією мірою, якою вона відповідає справжньому станові речей; цей аспект з'ясовується в перебігу верифікації чи фальсифікації версії. Верифікацією називають установлення відповідності фактичному станові речей, фальсифікації – встановлення відсутності такої відповідності. У випадку позитивних наслідків перевірки версія стає доведеним знанням і виступає як підстава для кваліфікації злочину та визначення міри покарання винних, її істинність і цінність виявляються злитими в одне ціле.

Продовжимо аналіз основних етапів розвитку знання. Він уже матиме значення не для розслідування злочинів, а для теоретичного юридичного пізнання.

Коли наукова гіпотеза отримує дослідне підтвердження, вона перетворюється на теорію. Теорія – перевірена практикою система наукових знань про об'єкт, яка дає цілісне уявлення відносно його закономірностей і сутнісних характеристик. Із перетворенням гіпотези на теорію внаслідок її підтвердження та ідея, що мала проблематичний характер і служила основою гіпотези, тепер виступає основою теорії.

Розглянуті нами етапи правового пізнання можна трактувати як рух від емпіричного до теоретичного рівня дослідження.

Встановлення істинної картини правової реальності вимагає застосування відповідної системи методів і підходів. Вони поділяються за рівнем загальності на кілька категорій. Найзагальнішим є філософсько-світоглядний підхід. Він необхідний правознавству під кутом зору його самоусвідомлення, у тому числі розуміння його власної методології. Виражаючи світоглядну основу науки, він являє собою спосіб теоретичного опанування матеріалу, насамперед у розумінні найзагальнішого підходу до дослідження. Юрист, формуючи методологію свого дослідження, повинен узяти з усього багатства філософської думки ті концепції, які є адекватними його об'єктові.

Вважаючи стрижнем методології правознавства філософський підхід, слід бачити в ній низку послідовно обумовлених ланок. Сюди входять: загальносвітоглядні наукові засади, загальнонаукові методи, методологічні положення інших наук та спеціальні методи самого правознавства.

У цілому загальнонаукові методи (абстрагування, ідеалізація, порівняння, логічні методи, моделювання, методи математики тощо) відомі давно. В ієрархії наукових методів ця група посідає місце між філософським методом і частковими методами окремих галузей науки і практики. Вони поєднують у собі як окремі положення філософського знання, так і теоретичні засоби спеціальних наук, і є своєрідним їх синтезом. Деякі методи загальнонаукового рангу вже давно використовуються у праві. Останніми десятиріччями всі загальнонаукові методи набули подальшого розвитку і коло їх розширилося: сюди увійшли системний, структурний, функціональний, кібернетичний та інші методи. Посилилася роль методів загальнонаукового характеру і в галузі правознавства.

Можна твердити, що найзначнішу роль у вивченні правової реальності, а також у вирішенні інших проблем юридичної науки і практики відіграють логічні методи. Особливе значення логіки для права пояснюється, зокрема, тим, що будь-яка логічна помилка в роботі юриста є водночас і професійною помилкою.

Коректне юридичне мислення, незважаючи на певні його особливості, можливе лише в разі поєднання діалектичної та формальної логіки. Якщо вести мову про сферу правотворчості, то

застосування категорій, процедур і правил абстрактного мислення та логічних операцій тут є абсолютною необхідністю, оскільки вони покликані забезпечити логічну єдність правових регламентацій та їхню істинність, відповідність суспільним відносинам. У творчій діяльності законодавець спирається на діалектичну логіку як на основний засіб дослідження суспільного життя, що підлягає правовій регламентації, як на метод раціонального розв'язання конфліктів, а також використовує процедури формальної логіки як методи законодавчої техніки.

Допоміжні та підготовчі операції правотворчості, законодавча техніка, створення інформаційної системи, творча систематизація законодавства передбачають використання досягнень формальної логіки. Зокрема, в побудові системи юридичних норм необхідно уникати суперечностей. На жаль, законодавство України не відповідає цій вимозі. Зараз чинні закони допускають винесення у тій самій справі декількох, навіть протилежних, рішень. Якщо суворо їх дотримуватись, то не завжди, на нашу думку, можна додержуватися принципів справедливості. Закон несуперечності твердить, що з двох протилежних положень принаймні одне є хибним. Це стосується й рішень, що їх ухвалюють повноважні особи та органи у процесі застосування права. Хибне рішення призводить до несправедливості.

У правозастосовній діяльності перевага віддається методам формальної логіки. Безперечним є їхнє значення для кваліфікації злочинів. Важливу роль має також логічне тлумачення норм права, що спирається на різноманітні прийоми: логічного аналізу понять, логічного перетворення, виводи за аналогією, виводи від протилежного, зведення до абсурду тощо. Аналізуючи поняття, визначають його зміст (притаманні йому ознаки) та обсяг (множину предметів думки, що уявляються в цьому понятті).

Певні труднощі виникають при необхідності тлумачення багатозначних слів і виразів. Як відомо, тому самому слову може відповідати кілька різних понять. У такому випадку правозастосовник повинен обрати одне значення (те, яке мав на увазі законодавець), виходячи з контексту нормативно-правового припису і норми права.

Взагалі логічне тлумачення норми права передбачає логічність законодавчого тексту. Формулювання норми права на основі правових приписів можливе лише тоді, коли тексти правових приписів дозволяють будувати доказові умовиводи.

Досить часто у сфері права застосовуються методи психології, особливо в процесі розслідування злочинів. Їх використання пов'язане з психологічним впливом на осіб, причетних до розслідування: метод передачі інформації, постановки та варіювання інтелектуальних задач, переконання, рефлексія, психологічні «пастки» тощо.

Загальнонаукові методи і методи інших наук слід застосовувати у праві з урахуванням його специфіки. Необхідно також, щоб вони відповідали юридичним проблемам, щоб останні для свого вирішення потребували саме цих методів. Іншими словами, не повинно бути нав'язування органічно не властивих юридичній проблематиці пізнавальних інструментів, використання яких у кращому разі приводить до «словесного перевдягання» проблеми, і не більше. Найчіткішим критерієм, який свідчить про органічність застосування того чи того методу у правознавстві, є досягнутий за його допомогою «приріст» наукових знань, заглиблення у правову дійсність, виявлення в ній нових закономірностей, формулювання практично значимих висновків. У праві розвинених країн для розв'язання пізнавальних задач, пошуку істини широко застосовуються міждисциплінарні підходи. У вітчизняному праві їх використання в дослідженні проблем державно-правового регулювання суспільних відносин є поки що спорадичним.

Утім, за всієї значущості загальнонаукових методів, методів інших наук та міждисциплінарних підходів першочергову роль у встановленні справжньої картини правової реальності відіграють власні спеціальні методи юридичної науки та її власний понятійний апарат. Спеціальні методи правознавства – конкретні способи збирання, обробки і вивчення фактичного матеріалу, що виробляються й використовуються відповідно до профілю, функцій і предмета певної науки.

Давнім, органічно притаманним правознавству спеціально-науковим методом є техніко-юридичний метод (хоча за своєю основою він виражає формально-логічні принципи та засоби пізнання). Без даних, отриманих із допомогою цього методу, неможливе теоретико-прикладне опанування правової дійсності взагалі.

Для правознавства характерним є також порівняльно-правовий метод, пов'язаний з існуванням на нашій планеті й історично, і в

кожний конкретний момент багатоманітних правових систем. Він органічно вплітається в юридичний аналіз на всіх його рівнях (і на техніко-юридичному, і на філософському, або загальносоціологічному). Водночас можна зауважити, що у своїй основі порівняльно-правовий метод наближається до загальнонаукових.

У сфері розкриття та розслідування злочинів вироблені й використовуються спеціальні, або специфічні, криміналістичні методи (наприклад, способи виявлення невидимих і слабковидимих слідів, встановлення особи за рисами зовнішності), методи оперативно-розшукової діяльності тощо.

Аргументація в праві

Аргументація у найбільш широкому розумінні слова – це процес обґрунтування людиною певного положення (твердження, гіпотези, концепції) з метою переконання в його істинності, слушності. Науково-теоретична аргументація представляє собою процес обґрунтування певної точки зору з наступним формуванням наукового переконання, що ґрунтується на раціональних підставах, науковому знанні та відповідному досвіді, підкріплено вірою в наукову істинність, адекватність та ефективність наукових методів пізнання.

Обґрунтування може здійснюватися різними способами. Певні положення можуть бути обґрунтовані шляхом безпосереднього звернення до дійсності (експеримент, спостереження тощо). Обґрунтування може бути здійснене за допомогою вже відомих положень (аргументів) шляхом побудови певних міркувань (доказів). У цьому випадку людина також певним чином звертається до дійсності, але вже не безпосередньо, а опосередковано.

Доказова аргументація – це не що інше, як доведення, тобто, встановлення істинності певного положення з використанням логічних засобів за допомогою аргументів, істинність яких уже встановлена. В процесуальному праві цей термін застосовується, принаймні, у двох основних значеннях:

- для позначення фактичних обставин, які фіксують суттєві характеристики кримінальної або цивільної справи (наприклад, погроза обвинуваченого на адресу потерпілого; сліди, які були залишені на місці вчинення злочину тощо);

- для позначення витоків інформації про фактичні обставини, що стосуються справи (наприклад, заяви свідків, письмові документи тощо).

Розслідування злочину через свою специфіку повинне давати не просто знання, а обґрунтоване знання, істинність якого не міг би заперечити жоден учасник кримінального процесу. «У кримінальному процесі встановлення істини у справі, – писав А. О. Ейсман, – являє собою водночас і пізнання, і доказування, і в цьому розумінні судове доказування є «доказовим пізнанням». Завдання розслідування полягає в тому, щоб не лише сам слідчий володів знанням про злочин, але щоб таке знання внаслідок проведеної слідчим роботи могли одержати суд, усі учасники процесу. Важливу роль тут відіграють технічні засоби і методи виявлення, фіксації та дослідження речових доказів.

Однак вимога обґрунтованості, доказовості висувається також і до судочинства: судові рішення з кримінальної або цивільної справи вважатиметься правочинним, якщо воно отримало всебічне і об'єктивне обґрунтування в ході судового розгляду. Застосування з цією метою логічних доведень є в деяких випадках дуже ефективним засобом

З іншого боку, регламентуючи дії слідчого, прокурора, судді, кримінально-процесуальний закон регулює і процес пізнання, його зміст і форму. Якщо фактичні дані встановлено з процесуальними порушеннями, то вони не можуть бути визнані доказами, їх не можна використовувати для аргументації висновків у справі, які мають юридичне значення.

З аргументацією пов'язана також кожна стадія правотворчого процесу, що передбачає обґрунтування певного положення. Для підвищення якості правових рішень, зниження до мінімуму кількості неефективних нормативних актів необхідно щоб аргументація на користь їх прийняття була переконливою, щоб рішення такі приймалися у результаті раціональної дискусії. Не можна допускати прийняття поспішних, непродуманих, необґрунтованих правових рішень, адже будь-яка помилка законодавця спричиняє невинуваті матеріальні витрати та порушення інтересів громадян.

Як бачимо, юридична аргументація має велике значення в усіх царинах її функціонування. Це і теорія права, і законодавчий процес, і практика правозастосування, і процес ухвалення судового рішення.

Практична логіка юридичної аргументації узгоджена зі спеціальними гносеологічними принципами практики юридичного пізнання (принципами юридичної гносеології). Зокрема, це принципи всесторонності, повноти та об'єктивності.

Всесторонність дослідження означає, що при пізнанні предмету доказування та обставин, що мають значення для справи, були проведені всі необхідні юридико-пізнавальні процедури, перевірені всі можливі версії.

Повнота означає досягнення достатності доказів в сукупності, що представлені для підтвердження обставин справи. При цьому повнота щодо різних юридичних справ може бути різною, але головне щоб вона забезпечила необхідну сукупність доказів для прийняття судового рішення.

Об'єктивність означає безпристрасне, незаінтересоване дослідження будь-яких обставин (звинувачуючих або виправдовуючих, викривних або пом'якшуючих). Умови незаінтересованості дослідження визначаються законом.

Потрібно зауважити, що в основних законодавчих актах відсутні прямі вказівки на необхідність встановлення істинності, правдивості або достеменності картини події, що має юридичне значення. Але це не означає, що у правозастосовній практиці припускається можливість ігнорування загальних закономірностей пізнання. Навпаки, ці принципи (хоча і непрямо) представлені у приписах, з одного боку – щодо захисту прав та законних інтересів осіб та організацій, що потерпіли від злочину, а з іншого – захисту осіб, що притягнені до кримінальної відповідальності, від незаконного обвинувачення, осудження, необґрунтованого обмеження прав і свобод. Таким чином, вже на рівні принципів у практиці юридичного пізнання узгоджуються питання істинності (логічних норм) та законності (правових норм).

Отже, можна стверджувати, що правова аргументація – це раціональний спосіб переконання суб'єктів правовідносин за допомогою усного або письмового впливу на них, що здійснюється шляхом висунення, обґрунтування і критичної оцінки тверджень, гіпотез, пропозицій із застосуванням юридичної термінології з метою зміни їх поглядів чи переконань. Важливим елементом правової аргументації є наявність суб'єктів, які реалізують свою правосуб'єктність у процесі правотворчості чи правозастосування.

Разом із тим, правова аргументація члена парламенту, який намагається переконати у необхідності існування тих чи інших нормативних положень, або адвоката, що захищає обвинувачуваного на суді, доволі часто, пов'язана із застосуванням чуттєвих та емоційних факторів. У цьому випадку пропонент закликає аудиторію до захисту певних цінностей: політичних, соціальних, іноді навіть особистих; звертається до почуття справедливості, апелює до солідарності, великодушності або жалю, використовує різноманітні соціальні стереотипи тощо. Суто формально така аргументація не має відношення до раціонального процесу пізнання істини. Однак не слід забувати, що людина – істота не лише раціональна, але й емоційна. «Істина, – зазначав П.Юркевич, – стає благом, внутрішнім скарбом лише тоді, коли вона «лягає» на серце. За цей скарб, а не за абстрактну думку людина може стати на боротьбу з обставинами й іншими людьми, адже тільки для серця можливий подвиг і самовідданість.» Ці приклади показують, що правова аргументація не завжди є раціональною, а й може залежати від почуттів чи емоцій. Кінцева мета суб'єкта полягає у тому, щоб досягти згоди чи прийняття іншою стороною не лише запропонованих тверджень, тез чи рішень, але й тих аргументів, що й їх підтверджують.

Правова практика як критерій правової істини

Ми розглянули питання про місце і роль категорії істини у праві. Тепер слід торкнутися практики як загального критерію істинності всякого знання. Оскільки істина має об'єктивний характер, треба порівняти її з об'єктом, що його вона відображає, аби встановити, що відображено свідомістю правильно, а що – ні. Цього можна досягти лише у процесі матеріальної дії на навколишній світ – на предмети природи і процеси суспільного життя.

Механізм дії практики як критерію істини має такий вигляд. Якщо зміни в об'єкті, зумовлені практичною дією на нього, виявляються тими, що їх ми передбачали, тобто ми досягнемо мети, то це означає, що вихідне розуміння було об'єктивно істинним. Якщо ми будемо виходити з неправильних уявлень про об'єкт, то не отримаємо на практиці тих результатів, на які розраховуємо, і наші погляди на об'єкт доведеться переглянути, визнавши, що вони частково або повністю були хибними.

При цьому, звісна річ, перевірку теорії за допомогою практики не можна розуміти як одиничний акт, що здійснюється безпосередньо

після формування теоретичного положення. Поставлена свідомістю перед практикою ідеальна мета вимагає розглядати предмет під певним кутом зору і не здатна увібрати в себе повністю наявні уявлення про предмет. Отже, навіть повне здійснення поставленого завдання зовсім не означає такого ж повного доведення істинності вихідного положення. Крім того, слід пам'ятати: що загальнішою є теорія, то сильніше дається взнаки недостатність для її перевірки окремого акту практики. Перевірка теорії за допомогою практики являє собою процес, який значною мірою здійснюється вже під час створення нової теорії, коли кожний крок міркування перевіряється і підтверджується попередньою практикою.

Розглядаючи практику як критерій правової істини, треба врахувати, що, на відміну від природознавства, соціальне пізнання взагалі більшою мірою визначається не взаємодією суб'єкта пізнання з природою, а практикою функціонування самого суспільства, підтримання нормальних соціальних відносин. Критерієм істини в галузі права є юридична практика. Істинність конкретної правової норми визначається репрезентативною саме для цієї державної вказівки юридичною практикою, динамічним її системним фрагментом, для якого характерні внутрішня єдність і достатня багатоманітність зовнішніх зв'язків.

При цьому слід виходити з того, що критерієм істини служить не практика взагалі, а лише спеціально обрана суб'єктом і ним же інтерпретована практика. Стосовно істинності правових положень, зокрема юридичних норм, дуже істотним є відбір практичного матеріалу для подальшої інтерпретації. Тому Л. С. Явич мав підстави для такого твердження: «Істинність висновків юриспруденції не може встановлюватися на основі вузькопрагматичного підходу, користі для даної хвилини і гаданої вигоди. Це особливо стосується фундаментальних положень загальної теорії права, які є результатом високого ступеня узагальнення і перевіряються у своїй істинності великими масштабами і достатньо довгими строками суспільно-історичної практики». Така особливість практики як критерію істини, певне, є наслідком діалектичного зв'язку її (практики) з теорією.

Іншою стороною того ж самого процесу виступає прогресивна юридична практика – діяльність суспільства, внаслідок якої демократично змінюються і функціонують правові відносини та всебічно розвиваються суб'єкти права. Для розкриття і подальшого

застосування прогресивної юридичної практики як критерію істинності норм права слід врахувати також її взаємодію з усією суспільно-історичною практикою. Прогресивна юридична практика акумулює в собі у перетвореному вигляді фактично всі види соціальної діяльності, виступаючи єдиним цілим як граничний критерій істинності норм права.

Конкретна перевірка істинності норми права неможлива без правозастосування як особливого і в певному розумінні універсального способу реалізації юридичних норм. Безконфліктне, швидке, високоефективне застосування норми права є важливим свідченням його істинності. Якщо ж процес використання норми пов'язаний з різними труднощами, перешкодами, зупинками, то її зміст або форма (або і те, й те) неадекватно відображає предмет регуляції. Тут ідеться, насамперед, про перевірку істинності юридичних норм у розумінні забезпечення життєдіяльності суспільства.

Якщо ж вести мову про роль норм права у розвитку потенціалу людини, то в цій площині їхня істинність перевіряється не лише правозастосовною практикою, а й усім соціальним життям, практикою функціонування самого суспільства та розвитку соціальних відносин. «Суспільні відносини, – писав Й. Неновський, – розвиваються (а не просто змінюються) лише тоді, коли в них дедалі повніше розгортається і здійснюється людська сутність». Суспільний прогрес виражається в тому, якою мірою людина вирізняється як визначальна продуктивна сила, чимраз повніше розкриваючи свої саме людські (духовні, творчі) властивості, якою мірою вона опановує як господар процес виробництва, постає над ним, виступаючи вже не стільки засобом, скільки метою виробництва.

Далі, істина відіграє надзвичайно важливу роль не лише у правотворчості, а й у правозастосовній діяльності, зокрема в розслідуванні злочину. Можна сказати, що вона є метою цієї діяльності. Критерієм тут також виступає юридична практика. Правопорушення існують не ізольовано, не поза якоюсь практикою, а в ній самій, зачіпаючи різні її прояви, різні сфери людської діяльності (промисловість, сільське господарство, торгівлю, транспорт, зв'язок, управління, охорону здоров'я, науку, саме правосуддя тощо). Звісно, для розв'язання пізнавальних задач і встановлення істини у кримінальній справі під час розслідування доводиться звертатися до

конкретних форм суспільної практики. У вужчому розумінні критерієм істини в розслідуванні є практика кримінально-процесуальної діяльності, що становить елемент усієї суспільної практики, зокрема практика органів внутрішніх справ, прокуратури, служби безпеки, судів, громадських організацій у сфері боротьби проти злочинності.

Висновки. Правова епістемологія (або правова гносеологія, або теорія пізнання права) – складова філософії права, яка вивчає пізнавальні процеси у функціонуванні права як засобу самоуправління суспільства, регламентації його саморозвитку. Вона досліджує процес вивчення правового аспекту буття суспільства як системи, що самоорганізується, та людини в їхній єдності, себто правову реальність, і відображення результатів її вивчення в юридичних положеннях. Центральне місце в ній посідає категорія істини, яка може бути охарактеризована як знання, що адекватно відображають пізнавані об'єкти. Критерієм істинності знання у правовій сфері, як і у будь-якій іншій сфері людської діяльності, виступає практика, оскільки тільки вона дає остаточну відповідь на запитання про відповідність знання дійсному стану речей.

Питання та завдання для самоконтролю

Як пов'язані між собою правова епістемологія, правова гносеологія та теорія пізнання права?

Що таке істина? Як можна визначити істину в праві?

Назвіть основні методи пізнання у праві.

Яке значення має обґрунтування знання і аргументація у праві?

Що виступає критерієм істинності знання у правовій сфері?

2.5. Лекція до теми «Філософсько-правова антропологія»

Мета лекції: формування у студентів уявлення про антропологічні підстави права та про гуманістичну природу права.

План лекції

1. *Образ людини у праві.*
2. *Право як співіснування індивідів.*
3. *Трансформація інтересів у праві.*
4. *Філософія прав і свобод людини.*

Образ людини у праві

Феномен права найтіснішим чином пов'язаний з людиною, його суттю, сенсом людського буття. «Відповіді на всі філософські питання права, – пише представник правового екзистенціалізму Е. Фехнер, – зумовлюються відповіддю на питання про сенс людського буття». У цьому висловлюванні виражена антропологічна позиція по відношенню до права. Суть останньої полягає у визначенні права як явища, без якого людина не може існувати, з одного боку, і виявленні в структурі людського буття таких моментів, які породжують правові відносини (право), – з іншого боку. Ця обставина робить можливою власне правову антропологію.

Що ж являє собою правова антропологія? Як відомо, філософською антропологією називається частина філософії, в якій вивчається людина як особливий рід існуючого, осмислюються проблеми людської природи і людського буття, аналізуються способи людського існування.

Філософська антропологія є фундаментом сучасної моральної і правової філософії. Саме звернення до сутності людини дає змогу обґрунтувати ідею права, критерій справедливості, тобто вирішити фундаментальне питання філософії права. Дана обставина дозволяє виділити в рамках філософії права такий розділ, як правова антропологія.

Історично типовими для правової антропології є міркування одного з її засновників Г. Гроція, що виділив в природі людини таку схильність, як потяг до гуртожитку, не залежний від ідеї користі. Ідея права, за Г. Гроцієм, пов'язана з вказівкою на призначення особи. З

його точки зору, те, що відповідає суті людини, є моральним, а те, що підтримує мирне і гармонійне співжиття, є правомірним. Оскільки ж таке прагнення до гуртожитку є схильністю, яка закладена в людській природі, то й ідея права є ідеєю моральності як одного з проявів сутності людини.

Таким чином, правова антропологія вказує на підстави права в людському бутті. У цілому ж *правову антропологію* можна визначити як *вчення про спосіб і структуру буття людини як суб'єкта права*, або, більш стисло, - *вчення про право як спосіб людського буття*.

Однією з центральних проблем правової антропології є виявлення антропологічних передумов правової теорії. Дослідження цього питання виявляється можливим тому, що існує кореляція закономірність «образу людини» і «образу права». Суть її полягає в тому, що той чи інший «образ права» (праворозуміння), а також визначена ним правова система, орієнтуються на певний «образ людини» (концепцію її природи) і від нього ведуть свій відлік як від початкової точки.

Розглянемо, як вирішувалося питання про антропологічні підстави правової теорії трьома ключовими фігурами новоєвропейської філософії права – Т. Гоббсом, Ж.-Ж. Руссо та І. Кантом, і які були практичні наслідки такого рішення.

Згідно з *Т. Гоббсом*, людина – це абстрактний індивід (рівний таким же абстрактним індивідам), що керується виключно своїми інтересами. Необхідність правопорядку, тобто загальних для всіх людей норм, усвідомлюється їм лише під впливом страху перед насильством з боку таких самих індивідів, і цей страх виправдовує механічну силу держави, що сполучає індивідів в одне ціле. У підсумку суб'єктом правопорядку виявляється абсолютно імморальний, егоїстичний індивід, який прагне перетворити іншого в засіб і домовлятися з ним лише під загрозою власної безпеки. Отже, образу людини, який керується винятково власними інтересами і орієнтується на пошуки лише особистої вигоди і щастя, відповідає такий образ права, де власне правова реальність підміняється реальністю державних (монархічних) розпоряджень.

Свою теорію суспільного договору *Ж.-Ж. Руссо* будував на схожих антропологічних підставах. Індивід у нього керується мотивом особистого розсудливості, прагненням до самозбереження та щастя. І хоча у Руссо людина вже надає перевагу правовому

порядку перед деспотичною державністю, однак не на безумовних моральних підставах, а підпорядковуючись свідомій небезпеці, яка йому загрожує з боку цієї державності. У свою чергу, не тільки держава примушує індивідів до дотримання загальних норм, але й сама вона примушується надіндивідуальною недержавною волею. *Воля народу* ставиться вище всякої законності і починає набувати тих же рис, що й монархічне свавілля Гоббса. У результаті право втрачає свою самостійну реальність і зводиться до виправдання нового свавілля.

Таким чином, на основі уявлень про людину як про «розумного егоїста» затвердити примат права по відношенню до зведеної в закон волі верховного правителя неможливо, оскільки така людина не має внутрішнього критерію для здійснення вибору в ситуації нормативно-ціннісного конфлікту, а потребує зовнішньої авторитетної опіки.

Вихідним пунктом філософії права І. Канта є вчення про людину як про істоту, котра принципово здатна стати «паном собі самому» і тому не потребує зовнішньої опіки при здійсненні ціннісно-нормативного вибору. Така людина – не розумний егоїст, а моральна істота. Це означає, що автономія (нормативна незалежність), чи здатність «бути паном собі самому», виступає вихідним і основним значеннєвим моментом права. І хоча це усього лише ідеальна властивість людини, але вона передбачається як природна і тим самим задає критерій правомірності рішень влади. У соціальному плані морально автономний індивід характеризується як суб'єкт, здатний протистояти експансії будь-якої чужої волі, зведеної в закон.

Отже, тільки образ «людини моральної» виявляється здатним легітимізувати право як безумовну цінність, що не зводиться до ніяких інших цінностей. Індивіди, які порізно прийняли рішення жити відповідно до категоричного імперативу, уможливають і право, і всякі угоди на основі взаємної вигоди. Філософсько-правова теорія І. Канта є класичним зразком відповідності «образу права» і «образу людини».

Який же «образ людини» повинен бути підставою сучасної правової теорії? Чим характеризується людина як особливий вид буття? Яка специфіка людської природи?

Природу (сутність) людини різні мислителі зводили до розумності, свідомості, моралі, мови, символічності, предметної діяльності, волі до влади, гри, творчості, релігійності і т. д. У той же

час сучасна філософська антропологія виявляє в людині деяку інтегральну властивість – її «відкритість», незавершеність як істоти. На відміну від тварини людина постійно переборює свою видову обмеженість так само, як і соціальну обмеженість, постійно трансцендуючи, звеличуючись над наявними обставинами. У цій незавершеності полягає величезний потенціал людини, її саморозвитку. Саме цю «відкритість» мав на увазі Ж.-П. Сартр, коли стверджував: «Людина – це свобода».

При цьому слід пам'ятати, що не можна абсолютизувати пошуки єдиної і «істинної» природи людини. *Такої просто не існує*. На цей момент звертав увагу американський філософ Дж. Лакс, який висунув тезу про множинність людської природи. Він вважав, що твердження про природу людини, тобто про те, що становить стійкі людські характеристики, належать до групи фактів вибору, що включають до свого складу одночасно суб'єктивні та об'єктивні елементи. Е. Агацці звернув увагу на те, що кожна людська дія пов'язана з деякою «ідеальною моделлю». Людина постійно співвідносить свої дії з ідеальними зразками, з тим, що «належить бути», і тим самим спрямовується до цих зразків. Саме ціннісною орієнтованістю своєї поведінки людина відрізняється від простої цілеспрямованості поведінки тварин.

Концепція множинності людської природи орієнтує нас на толерантне ставлення до проявів людської своєрідності (як індивідуальної, так і культурної), але ця терпимість не безмежна, а обмежується ідеєю права, оскільки, виходячи з визнання множинності людської природи, ми повинні забезпечити повне виправдання людської відмінності, однак лише тією мірою, в якій ця своєрідність не завдає нам шкоди.

Оскільки ж сфера «належного» є особливістю власне людської дії, то і мораль, і право як найбільш розвинені нормативно-ціннісні системи, без яких людина не може бути людиною, виявляються характеристиками її способу буття. Тлумачення специфіки людського буття як буття істоти, що орієнтується на «належне», розкриває перед правовою антропологією нові обрії.

Право як співіснування індивідів.

Традиційно одним з основних завдань правової антропології є обґрунтування ідеї права як особливого нормативного порядку з огляду на уявлення про сутність людини, чи людську природу. Це

передбачає відповідь на питання про те, чому сфера політичного, тобто, загального людського існування необхідно оформлюється за допомогою права. Тут потрібно виправдання того факту, що люди підкоряються певним правилам і можуть бути примушені до їх виконання.

Існують різні методологічні позиції щодо обґрунтування права. Онтологічно зорієнтований об'єктивізм прагне вивести моральні і правові норми з пізнання природи людини, а деонтологічно зорієнтований суб'єктивізм заперечує таку можливість, вбачаючи критерій істинності нормативних положень в їх самоочевидності.

Обидва підходи є певною мірою однобічними. Слід ураховувати, що багато непорозумінь виникають через нерозрізнення двох моментів. По-перше, тієї очевидної істини, що мораль і право безперечно мають свої підстави у природі людини; по-друге, того, що основні цінності та норми не можуть бути виведені безпосередньо з людської природи. Тому ми можемо лише констатувати зв'язок людської природи і етичних (морально-правових) норм, але не можемо прямо виводити їх з людської природи.

Спробою подолання односторонності, що характерна для розглядуваних позицій, є правова антропологія, заснована на парадигмі інтерсуб'єктивності, що формується в межах політичної антропології. Особливістю даного підходу є поєднання антропологічного і морального моментів в обґрунтуванні права, що дозволяє уникнути як зайвого натуралізму, так і чистої належності. Тому сама правова антропологія – це завжди етико-антропологія, що поєднує у собі моменти дескриптивності і нормативності. Її основним завданням є не виведення змісту правових норм із природи людини, а скоріше кореляція «образу людини» і «образу права» як феноменів, зміст яких залежить від ціннісних переваг, легітимація другого першим.

Виділяють два фундаментальні запитання політичної (правової) антропології: 1) що є головним чинником людського існування: конфлікт чи кооперація? (запитання про спосіб людського існування); 2) що є першорядним для людського співжиття: щастя чи свобода? (запитання про мету людського існування). Вибір моделі образу людини як переважно конфліктної чи переважно кооперативної істоти впливає на вибір моделі легітимації держави і права: кооперативної чи конфліктної. На наш погляд, при вирішенні цього

запитання не можна діяти за принципом «або-або», тому що природа людини не може бути однозначно зведена або до конфлікту, або до співробітництва.

Тут скоріше підійде синтетична формула взаємодоповнюваності, що відповідає антропологічній формулі І. Канта «нетовариська товарищескість». Подібний метод може застосовуватись і для вирішення другого фундаментального запитання, тобто запитання про те, що є більш фундаментальною підставою: щастя чи свобода. Наприклад, в ліберальній теорії вважається, що кожному надається свобода влаштовувати щастя на власний розсуд, отже поняття щастя перетворюється на поняття свободи волевиявлення.

З точки зору ліберальної теорії право складається з тих правил, якими люди керуються в їхньому спільному житті і які надають право на примус у разі їх недотримання. Цей примус виступає як кара в кримінальному праві і як визнання недійсності відносин (правочинів) – у цивільному праві. Ці правила виявляються особливо значущими, коли виникають суперечності інтересів. Право в цих випадках відіграє роль третьої, незацікавленої сторони, до якої апелюють інші сторони.

Які ж антропологічні підстави користування людьми визначеними правилами? Як уже підкреслювалося, однією з таких підстав є відкритість людини світові, тобто її універсальна здатність до вільної дії і пов'язана з нею конфліктність.

Відкритість світові є зворотною стороною такої особливості біологічної конституції людини, як брак спеціалізації її здібностей, що виражається поняттям «недостатньої істоти». Вона виявляється в таких позитивних якостях, як здібність до динамічного саморозвитку, практична пристосовуваність до обставин, обдарованість різномірними задатками та здібностями. Заснована на таких якостях свобода дій виявляється в тому, що людина здатна рефлексивно, тобто свідомо, ставитися до умов свого життя, певним чином їх позначаючи і осмислюючи. Вона здатна оцінювати ці умови і на основі оцінок намагатися їх засвоїти, тобто пристосувати їх до своїх потреб, або перетворити їх.

Рефлексивне ставлення людини до себе самої і своїх дій має два моменти: людина здатна на свідомі вчинки і вона може обирати серед безлічі різних можливостей одну чи декілька. Це й означає, що

людина здатна на вільні вчинки. У той же час свободу дій слід тлумачити не як абсолютне, а як відносне поняття. Небезпека насильницької смерті від рук собі подібних має ту ж саму антропологічну основу, що і свобода дій.

Таким чином, свобода як універсальна здатність людини робить право і можливим (розуміння сутності правил, здатності до судження), і необхідним (необхідне обмеження і взаємне регулювання свободи). Право обґрунтовується тим, що, з одного боку, воно є інститутом, який робить свободу можливою, а з другого – що, захищаючи її від небезпеки, заважає трансформації свободи у свавілля. У тісному зв'язку з розумінням способу буття людини як буття у свободі знаходиться проблематика наступних питань теми: про антропологічне обґрунтування прав людини і про «правову людину» як суб'єкта права.

Оскільки ж сфера «належного» є особливістю власне людської дії, то і мораль, і право як найбільш розвинені нормативно-ціннісні системи, без яких людина не може бути людиною, виявляються характеристиками його способу буття. Трактують специфіку людського буття як буття істоти, що орієнтується на «належне», розкриває нові обрії перед правовою антропологією, в рамках якої, як уже зазначалося, право повинно бути представлене в якості загального умови людського існування.

Трансформація інтересів у праві

Традиційно одним з основних завдань правовий антропології є обґрунтування ідеї права як особливої нормативного порядку, що виходить з уявлень про сутність людини, або людській природі. Це передбачає відповідь на питання, чому сфера політичного в людському житті (що розуміється як цивільне, спільне з іншими людьми існування) необхідно вимагає права і чому таке правове оформлення даної сфери виявляється можливим. Тут потрібне виправдання того факту, що людей пов'язують відносини панування, у рамках яких вони підпорядковуються певним правилам і можуть бути примушені до їх виконання. Традиційна відповідь на це питання полягає у тому, що саме право виступає одним з базисних регуляторів суспільних відносин з метою узгодження (компромісу) індивідуальних, соціально-групових і суспільних інтересів. При цьому інтерес виступає як прагнення соціального суб'єкта користуватися певними соціальними благами.

Тривалий період в історії людства компроміс суспільних, соціально-групових та індивідуальних інтересів забезпечувався перевагою перших двох груп за рахунок останньої. В античному чи феодальному суспільстві конкретна людина майже завжди виступала як рольове втілення конкретних соціальних статусних груп. На сьогодення часто доводиться чути, що сучасна персоніфікована, індивідуалізована особистість дедалі менше ідентифікується з певними соціальними групами та є все більш самостійною, самобутньою в поведінці, мисленні, способі життя. Автономізація, індивідуалізація особистості безпосередньо пов'язані з такими феноменами та життєвими характеристиками, як суверенізація, зростаюча свобода, незалежність, самодостатність, самовідповідальність. Насправді ж потреба самоідентифікації, тобто, співвіднесеності себе із певними соціальними групами, у сучасному суспільстві є цілком нагальною проблемою, лишень вирішується вона у інший спосіб. Як і раніше, кожний індивід залежить у своїй поведінці від тих нормативів, що транслює суспільство в цілому та окремі соціальні групи зокрема. Мода, неписані «кодекси» поведінки, корпоративні правила, очікування референтних груп визначають окремі моменти індивідуального життя не з меншою ефективністю, ніж середньовічні регламенти і можуть мати переваги над нормами права.

Згідно з сучасними поглядами, невід'ємним елементом демократичного правового суспільства є громадянське суспільство, що його можна розглядати як сукупність різних зв'язків і стосунків між людьми з метою якнайповнішого задоволення різноманітних інтересів: культурних, комунікативних, освітніх, економічних та ін. Інтереси кожної конкретної людини, реалізація яких дозволяє задовольняти індивідуальні (групові, корпоративні) потреби, в праві характеризуються як приватні інтереси, на відміну від суспільних потреб – публічних інтересів.

Завдання державної влади – консолідувати приватний і публічний інтерес заради досягнення цілей кожного з учасників правовідносин. Приватні інтереси окремих людей багаті в чому суперечать один одному, прагнуть до відокремлення, автономії, схильні до реалізації навіть завдаючи шкоди інтересам іншим суб'єктам. З точки зору сучасної ліберальної теорії, будь-який інтерес егоїстичний уже внаслідок того, що його носій шукає сам можливості задоволення необхідних потреб. Водночас жоден людський інтерес не

може бути задоволений без кооперації людських зусиль, і то не індивідних, а колективних.

Прагнення до відокремлення інтересу неминує поєднується з такими його властивостями, як суперечність, конкурентність, змагальність, що в сукупності визначає домінуючу його рису – стихійність. Наявність і адекватна реалізація приватних інтересів є об'єктивною основою сучасної демократичної правової держави. Проте при всіх позитивних моментах плюралізму інтересів їх різноманітність несе в собі деструктивний потенціал. Конкуруючи і змагаючись між собою, одні інтереси можуть реалізовуватися у вигляді шкоди для реалізації інших інтересів, у тому числі і більш значущих. Тому у процесі розвитку держави виокремлюються і визначаються особливі «надінтереси», реалізація яких може відбуватися навіть у супереч інтересам окремих індивідів, але водночас реалізація цих «надінтересів» слугує метою збереження як усього соціуму, так і в кінцевому результаті реалізації інтересів кожного з її складових індивідів.

Існування цих інтересів зумовлене існуванням самого суспільства як цілісної системи. Оскільки цей інтерес породжується суспільством, логічно називати його громадським інтересом. При формуванні громадського інтересу відбувається не механічне складання і «накладання» одних інтересів на інші, а створення певної рівнодійності приватних інтересів, яка з одного боку ґрунтується на окремих приватних інтересах, але з іншого – їм не дорівнює й утворює нове явище, що не зводиться до простої суми останніх. Водночас громадський інтерес, окрім різних суб'єктивних інтересів, враховує ще і безліч об'єктивних чинників, як наприклад: економічні, соціальні, геополітичні, екологічні та ін.

Існує й інший підхід до тієї самої проблеми. Він побудований на впевненості у тому, що саме сукупність існуючих «надінтересів» обумовлює значну частину інтересів індивідуальних, якщо не за формою, то принаймні за змістом. Визнана суспільством значущість матеріальних та нематеріальних благ (багатства, влади, статусу тощо) змушує індивіда до певних дій з метою привласнення цих благ, і, у такий спосіб, формує його індивідуальні інтереси, а також способи їх досягнення.

З поняттям громадський інтерес тісно пов'язане й інше поняття: публічний інтерес. На думку Ю. А. Тихомірова публічні інтереси

можна визначити як «...громадські інтереси, без задоволення яких неможливо, з одного боку, реалізувати приватні інтереси, з іншого – забезпечити цілісність, стійкість і нормальний розвиток організацій, держав, націй, соціальних прошарків, нарешті суспільства в цілому. Це – офіційно визнані інтереси, що мають підтримку держави і правовий захист. Отже, публічний інтерес – це изнаний державою і забезпечений правом інтерес соціальної спільності, задоволення якого слугує умовою та гарантією її існування і розвитку» Логічно продовжуючи процитовану думку, можна сказати, що публічний і громадський інтереси не тотожні один одному, не кожен громадський інтерес є публічним.

Таким чином, подолання обмежень, що їх накладає на людину належність до групових, класових, кастових спільнот, звільнення від застарілих норм і традицій, не означає зникання суспільства як інституту та суспільних інтересів з життєдіяльності індивідів. За наявного позитиву, досягнутого людством на шляху завоювання свобод, автономізації й індивідуалізації людини не можна не зважати на потенційні та реальні втрати для конкретної людини і суспільства загалом від надмірного розриву зв'язків між членами соціуму, соціальними інститутами. За всіх свобод, досягнутих соціумом за тривалий період, має залишатися широкий соціальний простір, за межі якого виходити недоцільно, оскільки це неминує зашкодити людському і соціальному розвитку. Маємо сприймати за аксіому, що існує чимало проблем, які можна розв'язати лише за колективної взаємодії, використання потенціалу спільних інтересів та спільних дій.

Філософія прав і свобод людини

Поряд з обґрунтуванням права взагалі як особливого нормативного порядку найважливішою проблемою правової антропології є обґрунтування ідеї прав людини, тобто відповідь на запитання: чому від правового порядку вимагається захист прав людини? Це запитання про особливу якість правопорядку, що відповідає сучасним цивілізаційним стандартам.

Маючи безпосереднє відношення до з'ясування того, що таке право, це запитання включає три моменти: а) опис феномену прав людини як такого (аналітичне завдання); б) з'ясування статусу прав людини (легітимізаційне завдання); в) обґрунтування ідеї прав людини (нормативне завдання).

Що ж являють собою права людини з позицій філософії права?

Права людини є одним з видів прав узагалі, з поняттям яких пов'язані деякі сприятливі, позитивно оцінювані стани їх власника. З позиції однієї з двох альтернативних теорій – теорії волі – права дають переваги волі їх власника над волею іншої сторони, що перебуває з ним у конфлікті. З позицій іншої теорії – теорії інтересу – права слугують захисту чи здійсненню інтересів їх власника.

Поняття «права» та «обов'язки» мають настільки величезне значення для розкриття феномену права, що вони можуть бути названі модусами права. Коли говорять: «Я маю право», то мається на увазі: «Я можу», тобто це висловлювання належить до модальності можливості чи свободи. Коли говорять: «Я зобов'язаний», то мається на увазі: «Я повинен», тобто цей тип висловлювань належить до модальності належності.

Правовий модус «правомочності» має місце лише там, де йому є протизавага в модусі «обов'язку». Це говорить про доповнюваність прав та обов'язків, хоча ця доповнюваність і припускає нормативний пріоритет модусу «правомочності».

З усіх видів прав філософа насамперед цікавлять «права людини», тобто ті, що належать людині як такій. Вони є суб'єктивними правами, на володіння якими може претендувати кожна людина, незалежно від обставин. Вони перебувають у центрі політичного проекту сучасності, сутність якого виражається у підкоренні влади принципам справедливості. Вони являють собою опосередковані принципи справедливості, чи моральні критерії, якими повинен керуватися правопорядок.

За своїм сенсом права людини окреслюють простір, що забезпечує кожній людині умови її самореалізації, тобто простір її особистісної автономії.

З часів Просвітництва права людини іменувалися «природженими», «священними», «невідчужуваними». І в цьому виражалось уявлення про самоцінність і безумовну значущість прав людини. Натуралістичний термін «природжені» фіксував розуміння прав людини як таких індивідуальних правомочностей, що існують до і незалежно від будь-яких людських установлень, від усієї практики позитивного права; вираз «священні» має такий світський сенс: «безумовні», «незаперечні», чи, юридичною мовою, «понад-» або «надюрідичні»; автентичний сенс, що вкладається в поняття

«невідчужуваних прав», полягає в тім, що вони «невід'ємні», тобто ніхто і ніколи не може відібрати їх в людини, у тому числі й сама людина не може від них відмовитися.

Традиційно у ліберальній перспективі права людини розуміються як такі права індивідів, що дають їм можливість захищатися від посягань на їхню волю з боку структур державної влади. Вони мають антиавторитарний сенс, тобто, по суті, негативний сенс, як вираз «свободи від», і їх суворе забезпечення є безумовною вимогою сучасної епохи. Однак права людини і право в цілому здобувають ще й позитивний сенс, вони самі виступають як сила, що наповнює змістом суспільний простір. Завдяки правам людини право виступає як умова участі кожного в суспільних справах. Отже, права людини слугують необхідними умовами людського існування та комунікації.

Сенс прав людини визначає їхній особливий статус як дополітичних, безумовно значущих і невід'ємних підстав сучасної державності чи принципів легітимації. Це означає, що права людини розглядаються як незалежні стандарти, завдяки яким можуть критикуватися закони, діяльність уряду та інших політико-правових інститутів, тобто як критерії легітимації.

Класичні правопорядки знаходили форму своєї легітимації в різних конструкціях суспільного договору. Сучасні правопорядки мають іншу структуру і модус значущості легітимації, тому що вони ґрунтуються на суб'єктивних правах. Ці права надають правовій особі законне поле дій для задоволення своїх потреб та інтересів. Однак це означає, що діючи в межах праводозволеного, людина звільняється від необхідності морально звітувати про свої дії, не зобов'язана давати їм публічні виправдання. Тим самим розводяться мораль і право, тобто, зрушується наріжний камінь усієї людської цивілізації. І ця проблема тягнеться над усім сучасним суспільством.

На сьогодні сформовано три покоління прав людини, і відбувається формування четвертого покоління.

Перше покоління прав людини сягає витоків конституціоналізму. Воно виходило з традиційних ліберальних цінностей, які були сформульовані в процесі буржуазних революцій, а потім знайшли втілення у практиці законотворчості демократичних держав. Йдеться про громадянські і політичні права – право на свободу думки, совісті і релігії, право кожного громадянина на участь

в державних справах, право на рівність перед законом, право на життя, свободу і безпеку особи, право на свободу від необґрунтованого арешту, затримання, право на гласний розгляд незалежним і неупередженим судом, з дотриманням усіх вимог справедливого розгляду справи, виборче право, свобода слова, друку і ряд інших. Ці права виражали так звану «негативну» свободу: вони зобов'язували державу утримуватись від втручання у сферу особистої свободи і створювати умови для участі громадян у політичному житті країни. Вони не створюють матеріальних благ, а лише породжують обов'язок всіх утримуватися від порушення інтересів певного суб'єкта.

Друге покоління прав людини сформувалися в процесі боротьби народів за покращення свого економічного життя, підвищення культурного статусу. Це так звані позитивні права, для реалізації яких необхідна організуюча діяльність держави щодо забезпечення цих прав. Перша чверть і особливо середина 20-го століття характеризується широким запровадженням до конституцій соціально-економічних та соціально-культурних прав і свобод (право на працю, на освіту, на доступ до досягнень науки, культури). Права другого покоління були спрямовані на пом'якшення протистояння багатих і бідних. Нормативне вираження в Загальній декларації прав людини 1948 р., у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. соціальних, економічних і культурних прав, насамперед права на працю і на вільний вибір роботи, права на соціальне забезпечення, на відпочинок, на освіту, на захист материнства і дитинства, на участь у культурному житті суспільства, стало суттєвим кроком уперед у розвитку прав людини, в розширенні каталогу цих прав, їх забезпеченні.

Поява третього покоління прав людини зумовлено загостренням у другій половині 20-го століття глобальних проблем, серед яких на одне з перших місць виходить екологічна криза, а також вступом найбільш розвинутих країн в епоху інформатизації. Звідси – такі права, як право на безпечне довкілля, право доступу до інформації. Особливість третього покоління прав полягає в тому, що вони є колективними і можуть реалізовуватися сумісно. Це так звані «солідарні права», тобто право на розвиток, на мир, на безпечне навколишнє середовище, на спадщину людства, а також право на комунікацію, яке пов'язане з концепцією нового міжнародного

інформаційного порядку. І тут ми повертаємось до проблеми трансформації індивідуальних і колективних інтересів. Права третього покоління – це колективні права, а не «нові» права індивіда. Безумовно, окрема людина бере участь у реалізації таких прав, але ця участь пов'язана не з її особистим статусом, а з її становищем як члена відповідної спільноти.

Значення прав людини як найважливішого легітимізаційного принципу сучасного правопорядку вимагає більш глибокого занурення в підстави цих прав. З позицій сучасної правової антропології як концепції, заснованої на принципі інтерсуб'єктивності, ми мусимо йти далі простої констатації безумовної значущості природжених, священних і невід'ємних прав людини, що виражають сучасну концепцію гуманізму, і розглядати їх у сутнісному аспекті – як умови власне людської дії.

У силу зазначених обставин право в одному зі своїх вимірів – *антропологічному* – може бути визначене як *спосіб людської взаємодії (співіснування), можливий завдяки людській здатності бути УМОВНО автономним суб'єктом, який визнає таким же суб'єктом будь-якого іншого*. Носієм даної здібності є обумовлена визнанням інших особистість, або персону, а її реалізація і відтворення становить завдання політико-правових інститутів.

Висновки. Право, перш за все, складається з тих правил, якими люди керуються в процесі їхнього спільного життя і які дають право на примус у разі їх недотримання. Ці правила виявляються особливо значущими, коли виникають суперечності інтересів, право в цих випадках відіграє роль третьої, незацікавленої сторони, до якої апелюють для вирішення спорів. Антропологічною підставою права виступає універсальність людини та її природна необумовленість, тобто, здатність до вільних дій. Разом із тим кожна правова система презентує свій специфічний варіант узгодження суперечності інтересів, а отже – свій «образ» людини, її прав, свобод і обов'язків.

Питання та завдання для самоконтролю

Що виступає антропологічною підставою права?

Як можна охарактеризувати образ сучасної людини у праві?

Назвіть і охарактеризуйте основні покоління прав людини.

Яким чином узгоджуються суперечні інтереси в суспільстві, яку роль відіграє у цьому процесі право?

З якої позиції про суб'єкта права можна говорити як про умовно автономного суб'єкта?

2.6. Лекція до теми «Філософсько-правова аксіологія»

Мета лекції: формування у студентів уявлення про буття цінностей у праві та їх співвіднесеність із з суспільними ідеалами

План лекції

- 1. Цінності в праві і право як цінність.*
- 2. Ідеали суспільні і правові.*
- 3. Право як форма свободи.*
- 4. Справедливість як основна правова цінність*

Цінності в праві і право як цінність

У будь-якому суспільстві система правового регулювання містить у собі різноманітні цінності, оцінки, оцінні критерії, норми. Загальновизнано, що правові цінності й оцінки, які формуються у сфері суспільної та індивідуальної правосвідомості, мають регулятивне значення. Однак їм не можна дати точного і повного пояснення, не вдаючись до понять аксіології.

Як робоче визначення поняття «цінності» пропонуємо таке: цінність – це те, що почуття і розум диктують визнати особливо значущим із усього, що є; те, заради чого проживається життя. Спрямованість установки суб'єкта і його дій на певну цінність називається ціннісною орієнтацією, процедура вибору на основі цінності – оцінкою.

Між цінностями, оцінками та нормами існують зв'язки. Тому в науках, що мають предметом мораль, право, мистецтво, існує нагальна потреба їх взаємопов'язаного вивчення і пояснення, а разом із цим – і розмежування.

Правотворчість і реалізація права являють собою сфери людської діяльності яскраво вираженого оцінного характеру. Внаслідок цього філософія права не може обійти своєю увагою проблему вивчення і дослідження правових цінностей, оцінки у сфері права тощо. Так у філософії права утворився певний теоретичний напрям – правова аксіологія. У свою чергу правова аксіологія спирається на поняття загальної аксіології, теоретичні положення про цінності взагалі.

Право, на думку деяких дослідників, у своєму аксіологічному вимірі виступає як чітко визначена форма правових цінностей, як специфічна форма правової повинності, відмінна від усіх інших форм повинності та ціннісних форм (моральних, релігійних і т. д.). У найбільш загальному вигляді під правовими цінностями розуміються властивості (ознаки) права, істотно значущі для людей. До них належать передусім невід'ємні – з сучасної точки зору – атрибути права: свобода, рівність, справедливість. У своєму конкретному виразі правові цінності з'являються як юридичні нормативні акти, як правосвідомість соціального суб'єкта, його вчинки, значущі і для самого суб'єкта, і для інших.

В основі правових цінностей лежать правові ціннісні відносини між соціальними суб'єктами. У перебігу (і в результаті) правовідносин між людьми виникають правові вимоги, формуються соціально значущі норми та ідеали. Дія, що відповідає правовим вимогам, нормам та ідеалам, є законною і виступає як цінність і для суб'єкта діяльності, і для суспільства. У процесі відносин, що породжують явища, які мають індивідуальну і соціальну значущість, формуються ціннісна правова оцінка, ціннісна правова орієнтація та ціннісна правова установка.

Ціннісна правова оцінка – це судження про значення для людей або окремої людини правової події, правової норми, правового ідеалу. Правове судження, а отже і оцінка, можуть бути як вірними, так і невірними, а оцінне судження істотно відрізнятися від пізнавального судження.

Право як цінність вимагає в першу чергу сприйняття свого практичного призначення. Саме тому для соціального суб'єкта дуже важливою є його ціннісна правова орієнтація.

Ціннісна правова орієнтація – це особиста перевага правових ідеалів і вчинків, особиста спрямованість на світ правових цінностей, побудова їхньої індивідуальної ієрархії, включення їх до мети і мотивів діяльності. Ціннісні правові орієнтації, з одного боку, залежать від багатьох чинників – життєвих умов, виховання, досвіду та ін., а з другого – вони не завжди пов'язані лише з індивідуальним досвідом, оскільки не тільки визначаються самим суб'єктом, а й виступають об'єктом виховання, маніпулювання та ідеологічного впливу.

Ціннісна правова установка – спрямований вплив соціальної групи, класу, партії, держави на формування правової орієнтації особистості, мас. У цьому впливі провідне місце посідає правова норма. Вона містить у собі ціннісну установку, що виражається у двох функціях відбиття дійсності.

Сучасне суспільство не існує поза ціннісними політико-правовими установками держави. Ухвалений закон завжди виступає вже як певна правова ціннісна установка.

Історія і сучасна практика показують, що найчастіше право означає «волю панівного класу, зведену в закон». Ця теза підтверджується й тим, що право за своїм ціннісним сенсом проявляє себе неоднаково при різних політичних режимах – консервативному, ліберальному, авторитарному, тоталітарному та демократичному. Разом із тим відзначимо, що, по-перше, різні типи культур приписують праву неоднакову цінність. По-друге, цінність кожної правової норми, кожного правового інструмента щораз визначається як конкретне історичне явище. По-третє, цінність права неможлива поза контекстом діяльності суб'єктів права, організаційних сил, що відповідають інститутам по створенню і реалізації права.

Найзагальнішим чином власну цінність права можна визначити як вираз соціально організованої форми, проходження якої забезпечує відтворення правових станів правовими засобами, внаслідок чого народжуються нові можливості і свобода для саморозвитку людини та розвитку суспільства. Як таке право може надавати людям та іншим суб'єктам права новий простір і певні можливості розвитку у вигляді суб'єктивних прав. При цьому метою права як соціально організованої форми є недопущення підстав для гноблення одних людей іншими шляхом погодження індивідуальної та масової поведінки з власне правовими нормами, а також нормами моралі і справедливості.

Характеристика права як цінності порушує питання про місце цієї цінності в ієрархії цінностей взагалі. Фундаментальним з теоретичної точки зору є поділ цінностей на предметні та духовні, що утворюють два полюси всієї сфери ціннісного ставлення людини до світу. Право належить до других, тобто є духовною цінністю поряд з такими, як моральні, релігійні, художні (чи естетичні), наукові, світоглядні цінності. Правові цінності в рамках духовних є відносно самостійними.

Правові цінності являють собою вид духовних цінностей, що задовольняють потреби соціальних груп суспільства в регулюванні соціальних відносин і вчинків людей. Вони призначені для створення, підтримання та зміцнення соціального порядку і дисципліни, нормального функціонування суспільства. Правові цінності становлять елемент системи соціального, точніше, соціально-політичного управління суспільством.

При цьому вони є деонтичними цінностями, тобто відрізняються чітко вираженим характером, що наказує та зумовлює їх належність до сфери належного. На відміну від інших деонтичних цінностей вони закріплюються формально і охороняються державою та її органами.

В аксіології права можна виділити три основні форми буття цінностей: суспільні цільові цінності та ідеали, предметно втілені цінності, особисті (чи екзистенціальні) цінності.

Ідеали суспільні і правові

Вихідною формою правових цінностей є їхнє існування у вигляді ідеалів, вироблених суспільною і правовою свідомістю. Під ідеалом звичайно розуміють те, до чого ми прагнемо, нормативно-ціннісний зразок належного в його найвищій, найбільш розробленій формі. Вони присутні в правовій свідомості у вигляді узагальнених уявлень про справедливість, волю, рівність у різних сферах суспільства. Правові ідеали лежать в основі правових обов'язків.

І. Кант і Й. Фіхте зазначали, що ідеал – це вища, кінцева мета на шляху поступового «морального самовдосконалення», поступового усвідомлення гідності людини як вищого і єдиного принципу «ідеального» законодавства. За твердженням І. Канта, право являє собою мету суспільства, що перебуває в громадянському стані. Право виступає для людей вищим принципом, з якого повинні виходити всі максими, що стосуються суспільства.

У той же час право є лише моментом духовного ставлення до світу, але не охоплює його цілком. Тому правовий ідеал виступає лише моментом ідеалу суспільного та ідеалу духовного життя, до складу якого входять Істина, Добро, Краса. Вищі цінності наповнюють людське життя вищим змістом і виступають в індивідуальній та правовій свідомості найважливішими ціннісно-змістовними орієнтирами. Таким чином, право для людей, їхнє життя і доля є основою самовдосконалення особистості, формами реалізації

активності, творчості людини, гарантією волі та захисту від зла і несправедливості.

На сьогоднішній день вважається, що основною метою вчення про суспільний і правовий ідеал має бути не пошук кінцевої формули суспільної досконалості, а вказівка на ті дійсні шляхи і засоби, за допомогою яких можна поліпшити усякий можливий правопорядок.

Самі правові ідеали не залишаються лише фактом пануючої правосвідомості, а закріплюються в нормативних актах, конституціях і законах. Вони входять у правову нормативність як провідний елемент і отже реалізуються у системі правових відносин, у правових процедурах і механізмах, що закріплюють норми і закони в культурі.

У найбільш загальному вигляді внутрішню (соціокультурну) цінність права можна визначити як втілення й уособлення правом соціальної свободи і активності людей на основі і в межах організованих, добре впорядкованих відносин і у відповідність з мораллю, що вимагає справедливого ставлення людини до оточуючого світу. Інакше кажучи, право в ідеалі, за словами С. Алексєєва, – «це цінність впорядкованої соціальної свободи і справедливості». У цій своїй соціокультурній якості право може надавати конкретним (окремим) людям, трудовим колективам чи якимось іншим громадським об'єднанням, – у вигляді суб'єктивних прав, – широкий простір для їх свободи (духовної, творчої, підприємницької тощо), для активності у поведінці. І, водночас, воно спрямоване на те, щоб виключити будь-яке свавілля чи диктат, протистояти їм, співвідносити поведінку з мораллю, зі справедливістю, з духовним ідеалом людського буття.

Із зміною суспільних та правових відносин відбувається переоцінка цінностей: багато чого з того, що вважалося абсолютним і непорушним, знецінюється, і навпаки, нові паростки суспільного буття породжують нові ціннісні ідеали. Відповідно до ціннісних ідеалів, що змінилися, переоцінюються і предметно втілені цінності.

У кожної людини з дитинства під впливом оточуючого середовища і на основі власного життєвого досвіду складається певна система життєво важливих цінностей. Життєвими цінностями їх робить не предметний зміст, а їхня реальна роль і значущість у системі життєвих орієнтацій людини. Особисті цінності являють собою ідеальні уявлення про блага, права і межі їх прагнення,

пов'язані з її схильностями та бажаннями, і виступають певною мірою як авторитетні і обов'язкові установки свідомості особистості.

Одні правові цінності тією чи іншою мірою реалізуються через зміст наявних, засвоєних у вигляді правил норм поведінки суб'єктів права, інші є їхніми цілями та ідеалами. Але те, що люди вибирають собі як цінність свого життя, у чому вони бачать сенс свого існування, не є обов'язково чимось високим, благородним; воно може бути спрямоване і проти інших людей. Те, що обирають люди, і те, що вони роблять, залежить від духовного рівня людини. Ідея цінності людини вистраждана всією історією філософії та культури, хоча вона пройшла і різні етапи власної дискредитації.

Право в життєдіяльності суспільства і людини виступає і як основа його самостворення в історії, і як форма реалізації творчості людини, і як гарантія свободи та відмежування від варварства і несправедливості. Аналіз природи правових цінностей ієрархії, а також виявлення цінності права дозволяють перейти до обґрунтування ідеї права як ідеї свободи і розгляду права як форми волі.

Право як форма свободи

Ідея свободи є багатозначною, породжує сплетіння безлічі непорозумінь. Тому слід спочатку зробити застереження щодо того, в якому сенсі можна розуміти це слово, починаючи з найпростіших і доступних для пізнання значень.

По-перше, доцільно відокремлювати «юридичну» свободу від «фактичної». По-друге, слід урахувати умовний характер поділу на «внутрішню» та «зовнішню» свободи. По-третє, треба виділяти два типи свободи: свободу «від» (негативну свободу) і свободу «для» (позитивну свободу).

Правова свобода є формальним дозволом вчиняти певні дії без побоювань щодо того чи відповідає цей дозвіл діяти реальній можливості. Фактична свобода дуже часто, хоч і помилково, розуміється як нічим не обмежене виявлення – «що хочу, те й роблю».

Юридична свобода, як і свобода взагалі, містить у своїй основі свободу вибору. При цьому свободою називається, по-перше, сам факт вибору, а по-друге – непередбачуваність того, що саме індивід вибере. І чим більше він має вибору, тим більше має свободи. Однак феномен свободи не може бути зведений до свободи вибору. В

структуру свободи особи вибір входить як момент і елемент поряд з «внутрішньою» свободою і свободою, що включають у себе два основні компоненти: почуттєвий і раціональний. Сама ситуація вибору – ще не свобода, а тільки передумова вільної дії.

Треба зазначити, що «внутрішня» свобода – це не схована, не підпільна свобода. Це реально виявлена свобода в сенсі звільнення людини від кайданів власних стереотипів і внутрішніх страхів. «Зовнішня» свобода припускає пошук обмежених засобів і форм обмежень. Такими можуть виступати не тільки юридичні закони забороняючого характеру (як частина культури), а й сам факт співіснування безлічі індивідів з їхніми суспільними правами і свободами. *На думку Гегеля, жодна людина не має ідеї про власну свободу, якщо вона не має ідеї про свободу інших і соціальний зв'язок між собою та іншими. Жодна людина, не маючи чіткої ідеї про власну свободу, не має і чіткої ідеї про свободу інших і зв'язок між цими свободами.*

Свобода «від» (негативна свобода) виступає у світі, в якому індивід має певну зону вибору ідей і дій без можливості натрапити на обмеження і репресії. Свобода «для», чи позитивна свобода, уможливорює дію відповідно до власної системи цінностей і власних цілей. Таким чином, свобода дій – не самоціль, а умова саморозвитку людини.

Античне суспільство, визнаючи протилежність вільної людини і раба, було далеким від того, аби надати свободі реального статусу, роблячи із рабства одних умови дійсної свободи інших. Тому не можна заперечувати певний прогрес у свободі людей при переході від античності до середньовіччя, оскільки в останньому свобода вважається загальною належністю людини.

У період Середньовіччя християнська теологія пов'язує зі свободою рух Духа. Зрозуміло, що абсолютна свобода притаманна лишень Творцеві, однак саме він дарував свободу волі своєму творінню – людині. На відміну від античності, де була сформована обмежена, але конкретна і реальна свідомість свободи, середньовіччя ставить проблему свободи як універсальності. Однак ця універсальність вибору обтяжена її негативними наслідками: якби не було даровано свободи волі людині, не було б і гріхопадіння в історії людини. Отже, з точки зору середньовіччя свобода є не стільки привілей, скільки випробовування.

В епоху Відродження і наступний період під свободою розуміли безперешкодне розкриття здібностей особистості. У природно-правових концепціях Нового часу свобода тлумачилася як абсолютна цінність, як підстава пізнання і права, як вихідна передумова всіх природних прав людини. Підкреслювалися її невідчужуваний характер, її властивість споконвічності і безумовної належності особистості.

У класичній європейській філософії поряд з обґрунтуванням свободи як властивості Універсуму в цілому (не розкладеного на елементи) увага акцентувалася на двох головних пунктах:

1) розуміння свободи як пізнаної необхідності, як підстави мислення і пізнання, можливостей людини у щось вірити і бути;

2) визначення свободи як живого подиху (пульсації) саморозвитку людини в історії, що виступає як процес модифікації свободи.

Низка філософів сходились на тому, що явище, аби бути вільним, повинно мати підставу самого себе у самому собі (тобто, бути самопричинним). Натомість несвобода – це існування як моменту причинного ланцюга, існування, яке має свою причину (обґрунтування) у чомусь іншому окрім себе. Саме в цьому сенсі великі філософи говорили, що свобода має причину в самій собі і не має причини поза собою. Вони визначали право через свободу, припускаючи, що людська свобода в принципі не може бути безмежною і має потребу в різних правових формах її реалізації.

У неокласичній філософії проблема свободи виходить за рамки онтологізму і гносеологізму. Приреченість на свободу в Ж. Сартра, філософія свободи як можливості бунту в А. Камю, свобода як надвітальний феномен у філософії М. Шелера, свобода як подолання відчуження в контексті відношення «Я-Ти» у М. Бубера, «теологія звільнення в просторі, вихід людини за межі своєї одномірності» у Г. Маркузе, – усі ці концепції пов'язані із тим фактом, що у певних історичних умовах, в яких люди мають значний ступінь свободи, вони доволі часто відмовляються від неї на користь авторитарної влади, для того щоб збільшити можливість досягнення власних цілей.

Для соціального суб'єкта ступінь свободи завжди пов'язаний з тими чи іншими формами права – економічною, політичною, екологічною, сімейною і т. д., що склалися в системі певних соціальних відносин. Отже, ступінь свободи з'являється як вираз

існуючих у суспільстві «свобод» – політичної, економічної, соціальної та ін. Юристи акцентують увагу на тому, що право виражає конкретно-історичний ступінь свободи, властивий певному щаблю розвитку людства, тому розвиток права слугує показником розвитку свободи людини.

В юриспруденції філософська категорія ступенів свободи корелює з поняттям «покоління прав людини». Перше покоління прав – право на життя та індивідуально визначене існування. Друге покоління прав – соціально-економічні права – означає розвиток свободи людини в системі соціально-економічних і правових відносин під кутом зору соціальної та економічної справедливості. Третє покоління прав – право на мир, здорове довкілля та ін. – формалізує свободу людини як солідарної, суспільної істоти. Четверте покоління прав пов'язано із глобальними цінностями людського існування, зокрема, перехідними станами між життям і смертю як фінальними цінностями людства (клонування людини, трансплантація органів та ін.).

Звідси випливає одне з теоретичних положень, що мають вирішальне, першорядне значення для розуміння правових питань, можливо, одне з найбільш істотних у філософії права. Саме право за своєю вихідною сутністю є форма, створена людьми, що логічно й історично призначена бути інститутом, покликаним упорядковувати свободу людини, сформувати її визначеність і забезпеченість, її простір і обмеженість як людської цінності і факту людського буття.

Отже, право – у його загальному сенсі – не просто загальний масштаб чи рівна міра свободи індивідів. Навпаки, вільні індивіди складають сутність і зміст права. Там, де заперечується вільна індивідуальність, особистість, правове значення фізичної особи, там немає і не може бути права, там не може бути і якихось дійсно індивідуальних правових та інших суб'єктів права, дійсно правових законів та правових відносин і в суспільстві в цілому, і в конкретних різних сферах суспільного і політичного життя.

Отже, право має настільки ж фундаментальний для суспільства характер, як і свобода, що приймає різні форми як в індивідуальній свідомості, так і в історії суспільства.

Справедливість як основна правова цінність

Слово «справедливість» походить від слова «право» (правий, правда), а в латинській мові означає *justitia* (справедливість) – від *jus*

(право). Від своїх джерел, від Вед і Упанишад, Гесіода і Гомера справедливість тлумачилася як «сутий світопорядок», духовна основа історії. В цьому розумінні справедливість витлумачувалася як певна матриця природних процесів і людських здійснень. Протилежністю справедливості виступала несправедливість, руйнування порядку. У понятті справедливості, узятій в її світоглядному відношенні, як би закладене запитання: чи може світ і суспільство бути бездоганними?

В античному суспільстві справедливість виступала як міра, закон та принцип. У міфологічному пантеоні давніх греків носієм та захисником права, правди і справедливості була богиня Діке, дочка Феміди, богині правосуддя. У такий спосіб в античній державі унаочнювався зв'язок права, правосуддя та справедливості.

Платон в «Державі» пов'язував справедливість з ідеєю блага, оскільки через нього досягається корисність справедливості, що сама є благо. Справедливість, на думку Платона, є не окрема чеснота, а співвіднесення чеснот та їхня гармонія і пропорція. Окремо справедливості не існує.

Його учень Аристотель, звернувшись до проблеми справедливості, зауважив, що можна говорити про два види справедливості: розподільчу і врівноважуючу. Розподільча справедливість як принцип означає розподіл загальних благ за гідністю, відповідно до пропорційного внеску того чи іншого члена суспільства. Тут можливе як рівне, так і нерівне наділення відповідними благами (владою, почестями, грошима). Критерієм врівноважуючої справедливості є арифметична рівність. Сфера застосування цього принципу – цивільно-правові правочини, відшкодування збитків, покарання та ін.

Принцип справедливості, – на думку Аристотеля, має звучати так: не всім те саме, а кожному своє (за гідністю), тому що для нерівних рівне стало б нерівним.

Дж. Локк у творі «Два трактати про державність правління», на підставі власної концепції права та суспільного договору висловив своє розуміння справедливості, що її він поділяв на справедливість як договір, як підпорядкування закону і як досягнення гармонії між особистими і суспільними інтересами.

Представник німецької класичної філософії І. Кант наголошував на розрізненні етичної та правової справедливості і, на основі цих

розходжень, робив такий висновок: «суд справедливості» містить у собі суперечності і складається як би із двох судів: «суду совісті», що належить до етичної справедливості, і «суду права», який виражає правову справедливість.

Французький філософ П'єр Жозеф Прудон вважав справедливість основним поняттям моральності. У роботі «Про справедливість у церкві і у Революції» він відзначав, що першою ознакою справедливості та її початком стають почуття гідності людини, взаємоповаги, гармонії особистих інтересів.

К. Маркс і Ф. Енгельс у тлумаченні поняття справедливості виходили з матеріалістичного розуміння історії. Вони розглядали соціальну справедливість як складне моральне, соціально-економічне, правове та політичне явище, їх цікавила проблема залежності справедливості від розвитку суспільного буття і суспільної свідомості, зрештою, вони стверджували, що у кожному історичну добу і для кожного суспільного устрою існує своє уявлення про справедливість. Вони розрізняли справедливість як ідеал і справедливість як реальність, і були впевнені, що наступний суспільний устрій буде ближче до ідеалу справедливості.

У теперішній час поширення одержали ліберальні концепції справедливості. Так, американський філософ Дж. Роулс у книзі «Теорія справедливості» наводить два змістовних принципи справедливості:

- 1) кожна особа повинна мати разом з іншими правами право на більш широкую свободу;
- 2) соціальна і економічна нерівність повинна бути відкритою для всіх на умовах чесної рівності можливостей.

Роулс підкреслює, що справедливість фіксує в першу чергу реальне становище особистості в суспільстві, свідчить про неможливість нормального життя в суспільстві без задоволення елементарних економічних, політичних, духовних, правових потреб його членів, без охорони їхніх прав і свобод.

У сучасній філософській думці загальновизнані такі властивості справедливості.

1. Справедливість не буває однозначною. Пов'язана з різними суспільними відносинами (економічними, соціальними, політичними, моральними, правовими), вона змінює свій зміст не тільки в різні історичні епохи, а й у рамках одного історичного періоду.

2. Справедливість як реальність існує лише в діях соціального суб'єкта. Без суб'єкта в суспільних явищах немає властивості «справедливості», вона проявляється лише у відносинах «суб'єкт-суб'єкт» або «суб'єкт-суспільний інститут». Від того, в які відносини вступають із людиною держава, класи, соціальні групи, церква та інші інститути, виникає їхня оцінка як «справедливих» або «несправедливих».

3. Співіснування людей на ґрунті взаємного визнання прав і свобод становить такий порядок їхнього співіснування, що може бути названий справедливим, або «справедливістю». Саме справедливість виступає основою ідеї права, виражає її сутність, а особливий акт визнання визначає як справедливість, так і феномен права в цілому.

4. Справедливість є мірою відносного достоїнства цінностей, мірою їхньої рівноваги та субординації. Справедливість виступає особливим механізмом, що підтримує міру рівноваги правових цінностей і визначає момент її домінування при конфліктному зіткненні цих цінностей.

5. Зміст справедливості як реальності полягає в трьох основних аспектах: мірі віддачі, мірі вимоги та правомірності оцінки. Універсальну справедливість характеризує насамперед визнання таких правових цінностей, як життя, власність, добре ім'я («гідність»), які можна знайти вже в давньому карному праві.

Загальний принцип, який можна виявити, аналізуючи різні втілення ідеї справедливості, полягає в тому, що стосовно один одного люди мають право на певний відносний стан рівності, бо загальним і безумовним моментом усіх сучасних концепцій справедливості є ідея прав людини, тобто визнання однакового поводження з людьми і відмова від привілеїв та імунітетів, пов'язаних з расовими, етнонаціональними, релігійними чи якимось іншими ознаками. Така справедливість виступає як певний правовий та політичний ідеал.

Саме образ людини багато в чому визначає вибір концепції справедливості. Сучасні її концепції містять у собі образ людини як розумної істоти, здатної до самовдосконалення і до свідомого самообмеження. Інституційний захист людини як суб'єкта ґрунтується на визнанні людської гідності як певної правової цінності.

Право є мірою реалізації свободи і у той же час нормою політичної справедливості. Іншими словами, право виступає нормативно закріпленою справедливістю. Коли справедливість виражає досягнуту для даного історичного періоду гармонійність, оптимальність людських стосунків, свідомість її не фіксує, і в цьому плані справедливість співзвучна свободі.

Висновки. Вихідним для розуміння права як цінності є розуміння його як форми здійснення свободи, як загальної міри свободи індивідів. Основною правовою цінністю є справедливість. Сучасні концепції справедливості містять у собі образ людини як розумної істоти, одночасно здатної до самовдосконалення і до самообмеження. Тому найбільш адекватним видається такий принцип справедливості, який, через відповідні правові та суспільні норми та ідеали, сформує найкращі умови для самореалізації та соціалізації особистості, забезпечить належну міру співвідношення свободи і рівності.

Питання та завдання для самоконтролю

Поясніть роль права у легітимізації та презентації соціальних цінностей.

Як співвідносяться правові цінності і соціальні ідеали?

Як співвідносяться між собою право і свобода? Свобода і рівність?

Охарактеризуйте категорії «справедливе» й «несправедливе».

У чому полягає змістовний і формальний аспект справедливості у праві?

2.7. Лекція до теми «Інституційний вимір права. Право як явище цивілізації та культури»

Мета лекції: формування у студентів уявлення про соціально-історичну сутність управління і влади, про місце права у структурах культури (національної і світової), а також про правосвідомість як соціально-правовий феномен.

План лекції

- 1. Філософсько-правовий вимір влади.**
- 2. Криза влади та її правові наслідки.**
- 3. Право у структурах культури**
- 4. Правосвідомість як проблема філософії права**

Філософсько-правовий вимір влади

Відомо, що взаємодія людей як «політичних істот» (Аристотель) у суспільстві відбувається у різних формах, частина з яких має формалізований характер, іншими словами здійснюється за допомогою певних соціальних інститутів. У даному контексті слово «інститут» (від лат. institutum – «пристрій», «установлення») означає елемент соціального структури, історичну форму організації та регулювання суспільного життя. На думку відомого німецького філософа права О. Гьофе, соціальні інститути являють собою соціальні світи, «які організуються у відповідності з [загальноприйнятими] структурами і правилами, які не знаходяться в безпосередньому розпорядженні взаємодіючих індивідів і малих соціальних груп і дотримання яких досягається насильницьким шляхом через систему формальних і неформальних санкцій».

Зміст соціальних інститутів складають певні правила (норми) а також супроводжуючі їх санкції та правові форми, в яких вони проявляються. Ці правила визначають положення суб'єктів у суспільстві, а також встановлюють, які дії суб'єктів є дозволеними, а які дії не заохочуються або навіть забороняються. Також за допомогою соціальних інститутів забезпечується інтеграція індивідів у соціальні групи, упорядковуються відносини між людьми, їх діяльність та поведінка, забезпечується стійкість і стабільність суспільного життя і т.д.

Основними соціальними інститутами сучасного суспільства є: економічні інститути (розподіл праці, власність, заробітна плата та ін); інститути споріднення, шлюбу і сім'ї; інститути культури та соціалізації; політико-правові інститути тощо.

Предметом дослідження філософії права є, насамперед, політично-правові (державно-правові) інститути, які займають одне з центральних місць у соціальній системі суспільства. Їх діяльність пов'язана із завоюванням влади, її здійсненням та розподілом, а також із забезпеченням функціонування суспільства як соціальної системи.

До основних політико-правових інститутів відносяться: держава, судові та адміністративні органи, політичні партії та громадські рухи, об'єднання, інститути правопорядку і соціального контролю, інститути правотворчості, прав людини, правового виховання, вирішення правових конфліктів тощо. Кожний із перерахованих політико-правових інститутів здійснює певний вид соціальної діяльності щодо управління та регулювання суспільних відносин.

Найважливішим політико-правовим інститутом сучасного суспільства виступає держава. Вона являє собою основне джерело законів та інших правових актів і призначена для організації життя суспільства та його структур у системі політичних і правових відносин. Це – відносно самостійна підсистема публічної влади і управління товариством, що включає, у свою чергу, сукупність ієрархічно взаємозалежних і взаємодоповнюючих інститутів і структур. Серед них: інститути законодавчої, виконавчої та судової влади; правова система; державна адміністрація; органи виконавчої і представницької влади на регіональному рівні і, нарешті, органи місцевого самоврядування. Для нас особливий інтерес становлять взаємини політико-правових інститутів (і, перш за все, держави) з людиною.

Відомо, що в державно-організованому суспільстві у системі факторів, що визначають становище людини, саме державі належить вирішальна роль. Таке значення держави пояснюється її відносною незалежністю та самостійністю по відношенню до людини і тими важелями впливу, якими вона володіє. Держава виступає як офіційний представник усього суспільства, тому відносини між нею та людиною носять політико-правовий характер. Будь-яка людина в межах території держави підпадає під її юрисдикцію, тобто стає

адресатом обов'язкових приписів, що виходять від держави. Таким чином, держава, як і будь-яка організована система, здійснює функцію управління, підтримуючи власну діяльність та досягнення поставлених цілей. Головним критерієм ефективності державного управління є ступінь досягнення ним цих поставлених цілей, а невдачі на цьому шляху можуть бути обумовлені недостатністю владних повноважень або невмінням їх використовувати. У зв'язку з цим, важливим є розмежування таких понять як «результат влади» та «наслідки влади». Результат влади – це підпорядкованість об'єкта владному суб'єкту (у даному випадку – державі). Для його досягнення можуть бути використані різноманітні засоби: погроза застосування сили, фізичний примус, переконання, маніпуляції і т.д. У будь-якому випадку результат влади проявляється в якихось змінах в самому об'єкті, в його свідомості та поведінці. Наслідки ж здійснення влади відносяться не тільки до об'єкту; вони можуть впливати і на інших людей, і на тварин, і на предмети неживої природи, тобто наслідок значно ширше і різноманітніше, аніж результат. Наслідком влади може стати проведення важливих соціальних реформ, вихід із економічної кризи, підвищення благоустрою населення, або навпаки: криза влади і правовий хаос.

Стійкий зв'язок між людиною і державою виражається, насамперед, в інституті громадянства чи підданства. Цей зв'язок означає юридичну належність особи державі, набуття особистістю специфічних якостей громадянина, наявність взаємних прав і обов'язків громадянина і держави, а також захист громадянина державою всередині країни і за її межами. Таким чином, можна зробити висновок, що взаємини між державою і особистістю мають здійснюватися на основі взаємної відповідальності.

Що ж являє собою ця взаємна відповідальність держави і особи з позиції філософії права? У першу чергу, взаємна відповідальність особистості і держави – це своєрідний спосіб обмеження політичної влади держави. Він виявляється насамперед: 1) у встановленні державою законодавчих обмежень своєї активності стосовно особистості; 2) у прийнятті державою конкретних зобов'язань, спрямованих на забезпечення інтересів громадян; 3) у наявності реальної відповідальності посадових осіб за невиконання своїх обов'язків перед суспільством і особистістю. У свою чергу, свобода особистості не може бути абсолютною, оскільки вона обмежена і

регламентована правом, інтересами і правами інших осіб. Від кожної людини вимагається дотримання всіх правових приписів і виконання певних обов'язків перед суспільством, державою, іншими людьми.

При різних типах політичних режимів існує і різний рівень взаємної відповідальності держави і особи. Так, у *недемократичній* державі визнається тільки відповідальність громадянина перед державою. Вона нібито дарує йому права і свободи та визначає його обов'язки. У *правовій* же державі, навпаки, акцент робиться на відповідальності посадових осіб перед громадянами.

Відповідальність держави перед громадянами забезпечують гарантії, до яких відносяться: 1) відповідальність уряду перед представницькими органами влади; 2) дисциплінарна, цивільно-правова і кримінальна відповідальність посадових осіб за порушення прав і свобод громадян; 3) процедура імпічменту (від англ. *Impeachment* – «осуд», «обвинувачення»), тобто притягнення до відповідальності і судовий розгляд справ вищих посадових осіб держави. Формами контролю за виконанням різними структурами державних зобов'язань перед громадянами є референдуми, звіти депутатів перед виборцями і т.д.

Однією з найважливіших функцій внутрішніх структур державної влади є забезпечення надійного громадського порядку, а також протидія антисоціальним тенденціям і антигромадським діям з боку окремих громадян або їх об'єднань. Для реалізації цього функції влади може використовувати як засоби переконання, так і примусу.

Політичність влади означає, що примус і насильство (аж до фізичного) як специфічні засоби влади монополізовані та зосереджені у спеціально створених товариством інститутах, органах та установах, які в сукупності складають державу. Право на силу, примус по відношенню до можливих антисоціальних дій громадян, таким чином, вилучається у приватних осіб або груп і передається державі, в особі якого примус і насильство отримують законність, або, за висловом І. Канта, легальність.

З метою недопущення невинувато великої концентрації влади і перетворення її на самодостатню силу, суспільство повинно створювати певні політико-правові інститути, зокрема, інститути поділу влади, федералізму, роз'єднання державної і муніципальної влади, інститут проведення відкритих, демократичних виборів і т.д. Однак шлях до гармонійного співвідношення влади і права не

короткий і дуже непростий. На сьогоднішню форму такого гармонійного співвідношення вважається правова держава.

Правова держава – це така політична організація суспільства, що ґрунтується на верховенстві закону, що створює умови для найбільш повного забезпечення прав і свобод людини, громадянина, а також послідовного обмеження державної влади з метою неприпустимості зловживань з її боку. Правова держава формується на базі розвиненого громадянського суспільства за умови існування поділу влади, верховенства права, політичного та ідеологічного плюралізму.

Від правової держави слід відрізнити концепцію соціальної держави. Соціальна держава – це сучасна політико-правова концепція держави, де слово «соціальна» несе велике сутнісне навантаження: воно пов'язане з соціальним життям людей, підкреслює, що держава бере на себе турботу про матеріальний добробут громадян, здійснює функцію регулювання економіки з обов'язковим урахуванням екологічних вимог, забезпечує захист економічних і соціальних прав людини.

Криза влади та її правові наслідки

Однією з основних характеристик влади є її легальність. Легальність влади – це юридичне поняття, яке означає відповідність дій влади (спосіб завоювання та здійснення влади) діючому на той час законодавству. Від легальності (себто, юридичної законності) влади слід відрізнити її легітимність. У філософії права та *влада, яка приймається народними масами і спирається на їх добровільну згоду підкорятися, а не нав'язується їм силою, називається легітимною.* Така влада сприймається населенням як правомірна та справедлива. І навпаки, якщо правляча група не користується народною довірою і змушена постійно вдаватися до засобів примусу, то влада такої групи прийнято вважати нелегітимною.

До поняття «легітимність» за змістом близько інше поняття – «легітимізація». *Легітимізація – це процедура суспільного визнання або підтвердження законності будь-якого права або повноважень діючої особи, а також визнання законності існуючих політиці-правових відносин, що панують режиму влади, його пояснення або виправдання.*

Легітимність політичного явища не означає його юридично оформленої законності, і тому легітимізацію не слід змішувати з легалізацією, а легітимність – з легальністю, тобто з законністю.

Підстави легітимізації, тобто умови, за яких народ готовий визнати владу, мають історичний характер: 1) у монархічній державі такою підставою є успадкування влади главою держави від своїх предків; 2) у минулі віки підставою легітимізації могла стати перемога у війні: держава-завойовник могла розраховувати на визнання правочинності її влади над приєднаною територією; 3) у сучасних демократичних державах підставою легітимізації вважається обрання владних структур народом. Відповідно можна визначити основні типи легітимності влади: 1) традиційна влада, яка спирається на віру людей у святість традицій і право володарювати тим, хто здобув владу за цією традицією; 2) харизматична влада (з грецької мови «харизма» – милість, благодать, Божий дар, винятковий талант) – ґрунтується на ірраціональних мотивах, на вірі підлеглих у божественний дар, у надприродну святість, героїзм, екстраординарні здібності та виняткові чесноти володаря (політичного лідера) і створеної або здобутої ним влади; 3) легальна (раціональна) влада, що ґрунтується на вірі в законність існуючого порядку, професіоналізм владних структур, на визнанні добровільно встановлених юридичних норм, що регулюють відносини владарювання і підкорення. Найрозвинутіша її форма – конституційна держава, в якій чітко визначені правила функціонування влади та її взаємин з народом (сучасні демократії).

Легітимність конкретної влади не вічна. Вона змінюється залежно від нових умов або певних особливостей поведінки владних структур і може як зростати, так і спадати. Будь-яка передреволюційна чи революційна ситуація є наслідком кризи легітимності влади.

Криза легітимності – це зниження реальної підтримки органів державної влади чи правлячого режиму в цілому, яке впливає на якісні зміни їхніх ролей і функцій. Вона виникає тоді, коли влада нечутлива до назрілих потреб суспільства у структурних змінах, коли вона не відгукується на вимоги прогресивних сил, які наполягають на перетвореннях. Криза легітимності є типовим явищем різноманітних перебудовчих, перехідних і революційних періодів: стара влада, втративши контроль за перебігом подій, не розглядається більше як охоронець важливих суспільних цінностей. Для зміцнення своєї легітимності влада ще може, але не завжди вміє використати такі засоби:

1) зміну системи законодавства і державного управління відповідно до нових вимог;

2) створення такої політичної системи, легітимність якої ґрунтується на традиціях населення;

3) використання харизматичних рис політичного лідера;

4) успішне здійснення державних програм, підтримання законності та правопорядку (цей спосіб було використано для стабілізації режиму в сучасному Китаї, що забезпечило зростання добробуту завдяки впровадженню кардинальних змін в економічній системі).

Якщо ж владі не вдається використати ці засоби, то народ вдається до її заміни. Але й нова влада в перехідну епоху не відразу стає легітимною.

Правотворчість та правозастосування в перехідному суспільстві є однією з найскладніших проблем, що стоять перед вченими-юристами та юристами-практиками України, інших пострадянських країн, і тому вимагають глибокого філософсько-правового аналізу. Не випадково Гегель писав: «Філософія особливо потрібна в ті періоди, коли відбувається переворот у політичному житті суспільства ... Бо думка завжди передуює діяльності і перетворює її».

Проблемність і суперечливість правотворчості та правозастосування в такому суспільстві мають у своїй основі декілька причин. По-перше, порівняння правових систем суспільства, для якого характерне панування держави над правом, політизація та ідеологізація права, з правовими системами демократичного суспільства, в якому забезпечено верховенство права і пріоритет прав людини, дозволяє зробити висновок про їх принципову несумісність, а отже, неможливість переходу від однієї правової системи до іншої безпосередньо. Тому в таких країнах існує особливий перехідний період, в якому правова реальність являє собою комбінацію цих двох систем, руйнується колишня правова система і народжується нова. Нові правові норми в правовій системі стикаються зі старими нормами; тенденції авторитаризму в правотворчості та правозастосуванні співіснують з елементами анархії; тенденції конструювання із елементами саморозвитку; принципи монізму із принципами плюралізму і т.д.

По-друге, особливістю правотворчості та правозастосування у такому суспільстві є те, що вони здійснюються в умовах хаосу або

дезорганізації перехідного суспільства та його правової системи. Польський дослідник Я. Щепанський пояснює стан дезорганізації, характерний для перехідного суспільства та його правової системи, через опис сукупності соціальних процесів, які призводять до того, що «дії, що відхиляються від норми і оцінюються негативно, перевищують допустиму межу, погрожуючи встановленому течією процесів колективного життя. Вона [дезорганізація] полягає в дезінтеграції політико-правових інститутів, які не виконують завдань, для яких вони створені, ослабленні механізмів формального і неформального контролю, нестійкості критеріїв оцінок, появі зразків поведінки, що суперечать зразкам, визнаним допустимими».

Можна погодитися з наведеними міркуваннями, щодо того, що перехідні соціуми позбавляються традиційних для колишнього суспільства політико-правових інститутів, а також інститутів статусно-рольової соціальної ідентифікації і потрапляють внаслідок цього в стан «хаосу», «дезорганізації» або, за висловом М. Мамардашвілі, у стан «життя після смерті». У цих дезорганізованих суспільствах соціальні та правові цінності, норми, зразки поведінки починають орієнтуватися на принципово іншу систему відліку, ніж у стабільному суспільстві. За таких умов частина суб'єктів суспільства виявляється здатною пристосуватися до нових політико-правових цінностей і норм, одержати новий соціальний статус і місце в економічній та політичній структурі, що формується. Інша частина не в змозі або не хоче приймати нові цінності, норми, зразки поведінки і поповнює верстви маргіналів. Таким чином, в умовах швидкої, обвальної трансформації соціуму одні шари і групи народжуються або отримують пріоритетний розвиток, а інші втрачають свою колишню роль.

По-третє, для правотворчості та правозастосування в перехідному суспільстві характерна амбівалентність (Е. Блейлер) правосвідомості людей, причини якої криються в інертності свідомості людини, її нездатності відразу звільнитися від застарілої системи ціннісно-правових установок, яка може декларативно відхилятися особистістю, але продовжує існувати на рівні підсвідомості, визначаючи світобачення людини, її цінності, інтереси, вчинки. Так, наприклад, в перехідних суспільствах проблема легітимації процедур розв'язання протиріч і конфліктів стоїть найбільш гостро. Старі правові норми та правила врегулювання

конфліктів втратили свою легітимність, а нові правові норми ще не встановилися, не стали звичними. Тому будь-які дії влади з вирішення гострих соціальних суперечностей, як правило, зустрічають у суспільстві різку критику. Наприклад, відмова від застосування вищої міри покарання кримінальної проти убивць і гвалтівників розцінюється в суспільстві як м'якотілість і небажання боротися з тяжкими злочинами, а застосування такої міри – як жорстокість, порушення принципів гуманізму та норм міжнародного права. Досить часто носіями цих взаємовиключних точок зору можуть виступати одні й ті ж особи.

Незважаючи на усі зазначені труднощі, правова реформа в Україні теоретично можлива і вона вже проводиться на практиці (з усіма її плюсами і мінусами). Реформування правової системи на демократичних засадах означає проведення комплексної державно-правової реформи, що включає реформування законодавчої, виконавчої та судової влади.

Право у структурах культури

Ідея права являє собою фундаментальну ціннісну основу сучасної цивілізації. Однак світ не є культурним монолітом, у ньому існує і взаємодіє безліч різних культур. Неминуче виникає питання: чи ідеальні конструкції, з яких виведено право, єдині для всього людства чи вони залежать від особливостей того чи іншого культурного світу, тобто якою мірою універсальна ідея права реалізована в рамках тієї чи іншої культури? У рішенні проблеми співвідношення універсально-цивілізаційного та специфічно-культурного можуть бути виділені дві основні орієнтації:

1. Універсалістсько-ліберальна, яка стверджує, що права ідея універсальна, вона єдина для всіх культур (І. Кант, Дж. Роулз); в крайньому варіанті ця позиція призводить до диференціації народів на цивілізовані, що освоїли цю ідею, і нецивілізовані, які відстають у своєму розвитку, і якими ця ідея повинна бути освоєна.

2. Партікулярно-комунітаристська, що виходить з принципу множинності та різноманітності культур та їх прагнення зберегти і захистити свою ідентичність. У крайньому варіанті вона стверджує, що ідея права не універсальна і характерна лише для західної культури, іншим же культурам вона чужа.

Концепція самобутності культур на сьогодні стала вельми популярною. Її прихильники твердять, що кожна культура самоцінна.

Треба дати людям можливість жити в своїй культурі і зробити все задля збереження культурного різноманіття людства, включаючи і його культурно-правовий аспект. Однак захист своєрідності іноді обертається позбавленням прав на свободу і багатство можливостей. Видається, що ближче до істини помірно-ліберальна позиція, яка, з одного боку, відстоює універсальність самої ідеї права, а з іншого боку, не заперечує необхідності врахування культурно-історичної специфіки, проте відносить цю специфіку не до місця ідеї права, а до проблеми її обґрунтування. Відповідно до такого підходу право має єдиний раціональний фундамент, оскільки його сутністю є свобода.

Для функціонування в рамках певної культури право обов'язково має бути визнане і виправдане в якості такого, що має для більшості громадян значення і цінність. На цей процес впливають специфічні риси національного характеру («душа народу»), певна система національних цінностей («національна ідея»), а також пов'язані з ними особливості філософського і буденного світогляду.

Для нас важливо також з'ясувати можливості і межі реалізації універсальної ідеї права в українській культурі в процесі модернізації суспільства та реформування правових систем на засадах свободи і прав людини. Доля ідеї права у вітчизняній культурі не була простою. З одного боку, в історії соціально-філософської та політичної думки ми виявляємо певний інтерес до теми права, перш за все – у формі обґрунтування права народу на звільнення від політичного та економічного пригнічення. З іншого боку, в ній відсутня послідовна систематична розробка цієї теми, особливо в аспекті прав окремої особистості (принаймні, у порівнянні із західноєвропейською культурою вона представлена недостатньо). Обумовлена дана ситуація насамперед особливостями історичної долі України і можна сподіватись, що при певному рівні розвитку громадянського суспільства напруженість між сучасною формою ідеї права і культурним контекстом зникне сама собою. Проте, можливо, коріння цієї напруженості лежать набагато глибше, в особливостях національного світогляду і, перш за все, національного характеру та правового менталітету?

Дійсно, внаслідок традиційної релігійності і похідного від неї етичного максималізму український національний характер виявився так би мовити «недостатньо чутливим» до права. Недовіра, негативне ставлення до нього як до «холодного безстороннього закону»,

надання переваги над ним «теплого сімейного колективізму», неповага до всіх форм індивідуальної етичної самостійності значною мірою вкорінена в українську ментальність.

При романтизації цих рис негативна позиція по відношенню до холодного формального права, як «вексельної чесності» обґрунтовувалася емоційно і теоретично. «Дух права» представлявся специфічною якістю західного капіталізму і відкидався в ім'я вищих цінностей. На цьому шляху і консервативна, і радикальна думка приходила до «антілегалізму» і «правового нігілізму», і ця тенденція виявилася значущою в українській культурі. Однак усі ці риси можуть знайти своє пояснення і, частково, виправдання, якщо взяти до уваги уповільнений розвиток України, результати ідеологічного впливу російського самодержавства, зрештою, реакцією на кризу «юридичного світогляду» на Заході.

На відміну від західної правової культури, де право традиційно поєднується із законністю, формальною визначеністю, упорядкованістю, для вітчизняних концепцій права характерний зв'язок з релігійно-моральними засадами, де право невіддільне від долі держави, культури, ролі особистості в державі. Цим визначається належність нашої правової системи до невіддиференційованих правових систем, для яких не властива тверда розділова лінія між правом, релігією, мораллю, політикою. Невіддиференційовані правові системи мають свою особливу логіку розвитку, сформовану на використанні традицій, колективістських засад та інших основ, що визначають правову спадщину. Їм властиве взаємопроникнення права й моралі, для них характерний правовий плюралізм, і в них надається перевага справедливості перед законністю.

Разом із тим, задля того, щоб права особистості могли бути гарантовані державою, необхідно, щоб ці права вже існували в суспільстві в якості певної уніфікованої ідеальної реальності. Правовий плюралізм у цьому випадку складає певну підставу для правових конфліктів і може знайти своє виправдання лише як різноманіття форм забезпечення єдиної цілісності прав.

Це означає, що право як форма відносин між людьми має знайти своє здійснення поза державою, у сфері громадянського суспільства і визнаватися як цінність якщо не усіма, то, принаймні, більшістю населення. Мова, отже, повинна йти про формування, а точніше, про становлення правового суспільства і одну з його суттєвих рис –

формування високого рівня масової правосвідомості. Накопичений людством досвід об'єднання цивілізаційно-універсального і культурно-специфічного у правосвідомості має бути врахований як у сьогодишній боротьбі за право і правову культуру українського народу, так і при вирішенні інших наболілих проблем.

Правосвідомість як проблема філософії права

Щоб відповісти на питання про сутність правосвідомості недостатньо призвести ту чи іншу вдалу його дефініцію. У більшості з них акцент робиться на певного роду систему знань, тобто правосвідомість розкривається як «сукупність поглядів, ідей, що виражають відношення людей, соціальних груп, класів до права, законності, правосуддя, їхнє уявлення про те, що є правомірним і неправомірним».

У рамках такого підходу правосвідомість є ідейним вираженням об'єктивних суспільних відносин, що відбивають у свою чергу пануючі у суспільстві економічні і соціальні відносини. Право впливає на формування правосвідомості, а остання реалізується в праві і правосудді.

У таких визначеннях дається в цілому правильне уявлення про правосвідомості. Однак слід підкреслити, що правосвідомість – це не просто відображення в індивідуальній свідомості духу і характеру вже діючих у суспільстві законів, вона активно, творчо коректує і критикує чинні закони (і інститути) з позицій індивідуальної справедливості, яка придбала глибокий життєвий зміст і значення для досить великої маси людей.

У світлі поняття правової держави, яка отримала широке визнання в юридичній літературі, Е. Соловйов дає характеристику правосвідомості в єдності його пізнавальної, оціночно-критичної і регулятивної функцій. «Правосвідомість – це орієнтація на ідеал правової держави, який має безумовний характер і вже в даний момент визначає практичну поведінку людини як громадянина. Це означає, що, хоча правової держави ще немає, людина починає жити так, як немов би вона утворилася. Вона ставить собі за обов'язок слідувати таким звичаям (або хоча б деклараціям), які відповідають поняттям суверенітету, права, і відмовляється підкорятися тим, які несуть на собі явну печатку неправового ведення державних справ».

Як форма свідомості і світогляду правосвідомість формується в процесі правової соціалізації і має складну структуру.

Система правової соціалізації діє в суспільстві на кількох рівнях, визначаючи ставлення людини до права. На *соціальному рівні* правова система впливає на індивіда через демонстрацію поваги до права й закону офіційною владою. Поряд із цим в суспільстві існують національні традиції, історичний досвід попередніх поколінь, які визначають поведінку і діяльність людини в соціальному середовищі. На *особистісному рівні* домінує неусвідомлене копіювання базових цінностей права, що дозволяє ідентифікувати себе з певною правовою культурою і суспільством. *Внутрішньоособистісний механізм* правової соціалізації включає в себе: потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, самосвідомість (мотиви, установки, цілі).

У філософській літературі виділяють інституційну та не інституційну форми буття правосвідомості.

Інституційна форма буття правосвідомості, що існує у вигляді документів і є формою живого процесу мислення юристів-професіоналів. Вона узгоджується з загальнообов'язковою нормою і підкоряється їй як критерію правильності, закономірності суджень і рішень; це сфера «законоположень», «юридичного закону», «чинного права».

Неінституційна форма буття правосвідомості, або недокументальна і неофіційна форма правового мислення, волі і почуттів, існує у вигляді живого процесу або акта свідомості в його «неопредметненному» вигляді, фіксованому в письмовій формі «постфактум» (у наукових теоріях, а також у мемуарах, художній літературі, особистих документах тощо).

У свою чергу, за способом мислення остання сфера розділяється на два види:

а) *буденна правосвідомість*, що включає уявлення, почуття і волевиявлення маси людей, їх суб'єктивне ставлення до чинного права, знання про існуючі закони та їх оцінку, переконання в правомірності чи неправомірності судових дій, у справедливості або несправедливості самих законів; ця сфера утворює масову громадську думку навколо діючого права, підтримуючи його або вимагаючи зміни. Дана форма правосвідомості включає в себе правовий менталітет: нижні поверхи суспільної та індивідуальної психології, які здебільшого формуються спонтанно, стихійно, безсистемно. У ній провідними елементами є почуття і емоції, а не понятійні, символічні форми вираження дійсності;

б) *теоретична правосвідомість*, куди можна віднести юридичні «доктрини», що створюються теоретиками права, а також наукові теорії та дискусії, у яких обґрунтовуються певні позиції з приводу права, законності, справедливості, взаємних прав та обов'язків суспільства та особистості, діяльності основних інститутів. У тому сенсі, якийкладають автори в поняття теоретичної правосвідомості, її слід відрізнити від правознавства, юриспруденції як спеціальної дисципліни, орієнтованої виключно на чинне право і його закономірності. Теоретична правосвідомість задається питаннями про походження юридичних настанов, про їх сенс і призначення, про соціальну доцільність та правомочність регулювати і контролювати людське життя, обмежувати свободу індивіда, про «виправдання» існуючого права, про рівень його «гуманності» і «справедливості» тощо. Ця область міркування про право, коли вона набуває теоретично завершеного і систематичного вигляду, називається також «філософією права».

За суб'єктом-носієм правосвідомість поділяється на індивідуальну, групову, масову і громадську. Разом з тим ці види правосвідомості не існують поза індивідуальною.

Будучи складним за своєю структурою, правосвідомість є явищем багатофункціональним з точки зору виконуваних ним ролей. Як на рівні індивідуального суб'єкта, так і на рівні колективного суб'єкта правосвідомість охоплює різні сфери духовної діяльності: пізнавальну (емпіричний правовий досвід, правові уявлення, правове мислення); оціночну (правові емоції і почуття, в яких виражаються нерелективні оцінки правової реальності, а також правові цінності, що отримали рефлексивне обґрунтування і ціннісні орієнтації); мотиваційно-вольову (установки правосвідомості, які виступають безпосереднім мотивом правової поведінки, і воля як здатність до самоконтролю і саморегуляції, а найголовніше – як воля до права), а також сферу несвідомого правового досвіду.

Важливою проблемою при формуванні адекватної правосвідомості є виявлення правових смислів, тобто установок правосвідомості, що мають двоїсту природу, виступаючи водночас і установками моральної свідомості. Внаслідок цього основи правового виховання мають закладатися до всякого знайомства з власне правовим матеріалом. Передумовою будь-якого правового виховання

є виховання моральне, яке задає умови засвоєння правових настанов і смислів.

Деформація правосвідомості проявляється у викривленні уявлень про цінність права в різних формах: у вигляді правового нігілізму, правового інфантілізму, правового дилетантизму або й «переродження» правосвідомості. Загальними для всіх видів деформації є низький рівень політико-правової культури суб'єктів права. Специфічними формами правосвідомості, що знаходяться на периферії «норми» виступають правовий романтизм та правовий ідеалізм.

Правосвідомість індивідів є не тільки і не стільки усвідомленням діючих законів, скільки здатністю людини судити про саме державно встановлене право, піддавати його оцінці, критиці і перегляду. Основу правосвідомості особистості складають почуття власної гідності, здатність до самоврядування, взаємна повага і довіра громадян один до одного, а також до влади, і, в свою чергу, влади – до громадян.

Висновки. Ідея права являє собою фундаментальну ціннісну основу сучасної цивілізації. Однак для функціонування в рамках певної культури право зобов'язане бути визнаним і вирадженим в якості такого, що має значення і цінність для більшості громадян. На цей процес впливають специфічні риси національного характеру, певні системи узвичаєних цінностей (у тому числі – і моральні норми та ідеали), а також пов'язані з ними особливості філософського світогляду, зокрема правосвідомість – як відображення в індивідуальній свідомості духу і характеру вже діючих у суспільстві законів, і як творча ідея, що активно, творчо коректує і критикує чинні закони і інститути.

Питання та завдання для самоконтролю

Охарактеризуйте генетичний зв'язок між владою і управлінням, чи можливе існування влади без реалізації управлінських функцій? А управління без влади?

Поясніть роль права у реалізації владних повноважень.

Що таке соціальна держава? Як співвідносяться між собою поняття «правова держава» і «соціальна держава»?

Що таке «громадянське суспільство», яке вона має значення для формування правової держави?

Як впливає національна культура на форму та зміст правових норм і явищ? Наведіть конкретні приклади.

Що таке правовий плюралізм? Чи може він стати причиною правових конфліктів у суспільстві?

3. Плани семінарських занять та методичні поради щодо організації самостійної роботи

Пояснювальна записка

Семінарські заняття – активна форма підведення підсумків самостійної роботи студентів з оволодіння курсу. Семінарське заняття призначене для того, щоб допомогти студентам глибоко розібратися в ключових питаннях курсу «Філософія права», навчити їх самостійно працювати з рекомендованою літературою, ясно і стисло викладати свої думки, переконливо та логічно обґрунтовувати їх, творчо аналізувати і узагальнювати факти, сформулювати уявлення про існуючі точки зору на ті чи інші питання, робити узагальнення та висновки з різних аспектів даної науки.

На семінарські заняття виносяться найважливіші теми курсу. Підготовку до занять треба починати з ознайомлення з планом занять та рекомендованою літературою, уважно прочитати конспект лекції. Після цього настає найбільш важливий і складний етап підготовки до семінару – вивчення та конспектування рекомендованої літератури. Вміння вірно скласти конспект, який допоможе в оволодінні курсом, – це вміння виділити головне.

Поряд із традиційною формою роботи на семінарі, – розглядом матеріалу теми у вигляді відповідей студентів на поставлені питання, – існують й інші форми. Однією з них є дискусія, яка дозволяє розвинути вміння використовувати в ході колективних пошуків істини всю гамму принципів наукового пізнання взагалі, і в той же час на практиці сформувати такі важливі якості, як наукова об'єктивність, критичність і повага до чужої думки, здатність доводити своє бачення передумов та суті тих чи інших проблем суспільного життя тощо.

Формами самостійної роботи студентів (слухачів) є:

- самостійна підготовка до семінарських занять;
- робота з науковою літературою;
- самостійне опрацювання матеріалу, визначеного викладачем.

Результати самостійної роботи студентів (слухачів) оцінюються під час проведення семінарських занять, за підсумками відповідей та участі у дискусіях.

Окремою формою самостійної роботи є виконання індивідуальних завдань (підготовка рефератів, есе, презентацій, тез

виступів на наукових конференціях тощо). Загальний перелік індивідуальних завдань для самостійної роботи подано у додатку. Оцінка за виконання індивідуальних завдань виставляється в окремій графі журналу.

Варіант індивідуального завдання визначається відповідно до порядкового номеру студента у списку групи. За погодженням з викладачем може бути змінено варіант і форму виконання індивідуального завдання (наприклад, підготовка тез натомість написання реферату).

Семінарське заняття № 1

Тема 1. Предмет і завдання філософії права.

Питання для розгляду та дискусій.

- 1. Структура та функції філософії права.**
- 2. Співвідношення права і закону як основне питання філософії права.**
- 3. Динаміка і статика правової реальності.**
- 4. Способи обґрунтування права: об'єктивізм, суб'єктивізм, інтерсуб'єктивність.**

Методичні рекомендації для самостійної роботи

При розгляді першого питання необхідно визначити основні структурні елементи та головні функції філософії права у їх взаємозв'язку та взаємообумовленні.

При підготовці другого питання слід звернути особливу увагу на єдність та різність змістовного наповнення категорій «право» і «закон».

При підготовці до третього питання необхідно звернутися до характеристики основних філософських методів як методологічних підстав пізнання та реалізації права у його динаміці та статистиці.

Розглядаючи четверте питання потрібно співставити способи обґрунтування права (об'єктивізм та суб'єктивізм) і визначити власне ставлення до позиції інтерсуб'єктивності.

Питання та завдання для самостійної роботи

- 1. Чим обумовлений взаємозв'язок функцій філософії права та її структури?**
- 2. Розкрийте сутність дискусій стосовно предмету філософії права.**

3. Які філософські принципи та категорії застосовуються до пізнання та розуміння права?

4. Охарактеризуйте позиції правового позитивізму та юстнатуралізму.

5. У чому полягає сутнісна риса природно-правового мислення?

Рекомендована література:

Базова

1. Андреев Д. В., Вовк В. М., Івченко Ю. В., Павлишин О. В. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації : Вид. 2-е, перероб. та доп. – К. : НАВС, 2013. – 224 с. – Бібліогр. : с. 224.

2. Бачинін В. А., Панов М. І. Філософія права: Підручник. – К. : Видавничий дім - ІН ЮРЕ, 2006. – 472 с.

3. Нерсисянц В. С. Философия права: Краткий учебный курс – М. : Юр.Норма, НИЦ ИНФРА-М, 2016. – 256 с

4. Філософія права: проблеми та підходи: Навч. посіб. для студ. спец. «Правознавство» / П. М. Рабінович, С. П. Добрянський, Д. А. Гудима та ін. ; П. М. Рабінович (заг.ред.). – Л., 2005. – 290с.

5. Філософія права: Навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчковський та ін.; за заг. ред. М. В. Костицького та Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.

6. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2017. – 208 с.

Допоміжна

1. Альчук М. Філософсько-правовий дискурс: історія і сучасність // Вісник Львівського університету. Серія Філософія. – 2013. – Вип. 3. – С. 7-13

2. Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності // Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. – Київ : Либідь, 1996. – С. 46-67.

3. Аристотель. Политика. Сочинения : В 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.

4. Берман Г. Дж. Западная традиция права. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – 642 с.

5. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права або природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука і М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – 329 с.

6. Гюфе О. Справедливость і субсидарність. – К. : Альтепрес, 2004. – 144 с.

7. Костицький М. В. Філософія права як наука та навчальна дисципліна // Проблеми філософії права. – Чернівці : Рута, 2009. – Т.1., С. 17-21.

8. Костицький М. В. Натурфілософія чи матеріалістична діалектика (до питання про методологію юриспруденції) // Філософські, методологічні й психологічні проблеми права. – К.: КНУВС, 2010. – С. 3-6.

9. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації: вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003-2010). – Х. : Право, 2011. – 336 с.

10. Мисик С. Г. Особливості соціально-правового дискурсу (імперативність та інтерсуб'єктивність) // Південноукраїнський правничий часопис. – Одеса, 2008. – №1.

11. Ролз Дж. Теория справедливости: Пер. с англ. – Новосибирск : Изд-во Новосибирского ун-та, 1995. – 536 с.

12. Шевцов С. П. Метаморфозы права. Право и правовая традиция. – Одесса: Освіта України, 2013. – 448 с.

13. Шкода В. Вступ до правової філософії. – Харків : Фоліо, 1997. – 223 с.

Інформаційні ресурси

1. <http://www.chitalca.html> – Безкоштовні електронні підручники онлайн «Гуманітарні науки»

2. <http://www.filosof.com.ua/> Веб-сайт Інституту філософії НАН України ім. Сковороди

3. <http://www.un.org/russian/> Веб-сайт ООН

4. <http://ivakin.net/> – персональний сайт проф. Івакіна О.А.

5. <http://www.bihun.info/> персональний сайт Славика Бігуна

Семінарське заняття № 2.

Тема 2. Генеза філософсько-правових вчень.

Питання для розгляду та дискусії

1. Генеза історичних уявлень про походження і сутність права в античні часи та середньовіччя.

2. Антитеза природного та позитивного права в епоху Нового часу та Просвітництва.

3. Розвиток філософсько-правових теорій в новітній час. Основні філософсько-правові проблеми сучасної доби.

4. Специфіка розвитку філософсько-правової думки в Україні.

Методичні рекомендації для самостійної роботи

При розгляді першого питання потрібно розкрити поступовий розвиток уявлень про походження і призначення права в історії філософської та правової думки античності та середньовіччя.

Друге питання варто розпочати з характеристики ідеї природного права у її протиставленні позитивному праву та простежити поступові зміни концепцій природного права в період Нового часу та Просвітництва.

У третьому питанні необхідно визначити напрямки розвитку філософсько-правових теорій в період новітнього часу та висвітлити головні філософсько-правові проблеми сучасності.

При підготовці четвертого питання слід звернути особливу увагу на специфіку формування і розвитку філософської та філософсько-правової думки в Україні, а також окреслити коло основних проблем, що визначаються у філософсько-правових ідеях українських мислителів.

Питання та завдання для самостійної роботи

Визначте основні етапи розвитку філософсько-правової думки.

Охарактеризуйте основні філософсько-правові ідеї Платона.

Розкрийте головні філософсько-правові тези томізму.

Охарактеризуйте сутність філософсько-правових дискусій в період Нового часу.

Яке значення мають філософські ідеї доби німецького Просвітництва для сучасної філософії права?

У чому полягає специфіка розвитку філософсько-правових ідей в Україні?

Визначте основні філософсько-правові проблеми сучасної доби.

Рекомендована література:

Базова

1. Андреев Д. В., Вовк В. М., Івченко Ю. В., Павлишин О. В. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації : Вид. 2-е, перероб. та доп. – К. : НАВС, 2013. – 224 с. – Бібліогр. : с. 224.

2. Бачинін В. А., Панов М. І. Філософія права: Підручник. – К. : Видавничий дім - ІН ЮРЕ, 2006. – 472 с.

3. Нерсисянц В. С. Философия права: Краткий учебный курс – М. : Юр.Норма, НИЦ ИНФРА-М, 2016. – 256 с

4. Філософія права: проблеми та підходи: Навч. посіб. для студ. спец. «Правознавство» / П. М. Рабінович, С. П. Добрянський, Д. А. Гудима та ін. ; П. М. Рабінович (заг.ред.). – Л., 2005. – 290с.

5. Філософія права: Навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін.; за заг. ред. М. В. Костицького та Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.

6. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2017. – 208 с.

Допоміжна

1. Апелъ К.-О. Дискурс і відповідальність. – К. : Дух і літера, 2009. – 430 с.

2. Апелъ К.-О. Обґрунтування етики відповідальності // Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. – Київ : Либідь, 1996.- С.46-67.

3. Аристотель. Политика. Сочинения: В 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.

4. Бердяев Н. А. Смысл истории. – М. : Мысль, 1990. – 176 с.

5. Берман Г. Дж. Западная традиция права. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – 642 с.

6. Вебер М. Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.

7. Габермас Ю. Постметафізичне мислення. – К. : Дух і літера, 2011. – 280 с.

8. Гегель Г. В. Ф. Философия права. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.

9. Гельвеций К. О человеке. – М., 1938. – 180 с.

10. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Сочинения: В 2-х т. – М. : Мысль, 1991. – Т.2. – С. 3-535

11. Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине. – М. : АСТ, Харвест, 2003. – 304 с.

12. Горський В. С. Історія української філософії. – К. : Наукова думка, 2001. – 376 с.

13. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются природное право и право народов, а также принципы публичного права. – М. : Госюриздат, 1956. – 868 с.
14. Гьофе О. Справедливость і субсидарність. – К. : Альтепрес, 2004. – 144 с.
15. Декарт Р. Избранные произведения. – М. : Гослитиздат, 1950. – 721 с.
16. Драгоманов М. П. Листи до І. Франка і інших 1882-1886. – Львів, 1996. – 234 с
17. Дюркгейм Э. Метод социологии // Западно-европейская социология XIX-начала XX веков. – М., 1996. – С. 256-309
18. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
19. История политических и правовых учений. Средние века и Возрождение. – М. : Наука, 1986. – 346 с.
20. Кант И. Сочинения: В 6-ти т. – М. : Мысль, 1965. – Т.4. – Ч. 1. – 544 с.; Ч.2. – 480 с.
21. Кельзен Г. Чисте правознавство. – К. : Юніверс, 2004. – 195 с.
22. Кістяківський Б. Вибране. – К. : Абрис, 1996. – 512 с.
23. Кислов А. Г. Философия права как выражение социокультурного контекста // Философия права. – 2005. – № 1. – С. 11-19.
24. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації: вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003-2010). – Х. : Право, 2011. – 336 с.
25. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М. : Политическая литература, 1961. – Т. 20. – 827 с.
26. Монтескье Л. Избранные произведения. – М. : Госполитиздат, 1955. – 800 с.
27. Нікколо Мак'явеллі. Флорентійські хроніки. Державець. – Харків : Фоліо, 2013. – 511 с.
28. Нерсесянц В. С. Философия права: либертарно-юридическая концепция // Вопросы философии. – № 3. – С. 3-15
29. Ніцше Ф. Так Казав Заратустра. Жадання влади. – К. : Дніпро, 1993. – 415 с.
30. Омельченко В. Ю. Вітчизняна філософсько-правова думка XIX-XX ст. як предмет сучасних історико-філософських досліджень

- // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. – Філософія. Політологія. – 2013. – № 4 – С. 38-41
31. Петрова Л. В. Нариси з філософії права: Навч. посібник. – Х. : Національна юридична академія, 1995. – 260 с.
 32. Рідель М. Свобода і відповідальність // Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. – Київ : Либідь, 1996. – С. 68-83.
 33. Рікер П. Ідеологія та утопія. – К. : Дух і літера, 2005. – 386 с.
 34. Ролз Дж. Теория справедливости: Пер. с англ. – Новосибирск : Изд-во Новосибирского ун-та, 1995. – 536 с.
 35. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. – М. : Наука, 1969. – 703 с.
 36. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 2. – 576 с.
 37. Спиноза Б. Богословско-политический трактат. – М. : ОГИЗ, 1935. – 416 с.
 38. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. – К. : Дух і літера, 2005. – 262 с.
 39. Франко І. Філософські праці // Зібрання творів у 50-ти т. т. 45. – К.: Наукова думка, 1986. – 574 с.
 40. Цицерон. Диалоги. О государстве. О законах. – М. : Наука, 1996. – 224 с.
 41. Честнов И. Л. Правопонимание в эпоху постмодерна // Правоведение. – 2002. – № 2 (241). – С. 4 – 16.
 42. Честнов И. Л. Современные типы правопонимания: феноменология, герменевтика, антропология и синергетика права. – СПб. : Алетейя, 2002. – 164 с.
 43. Шевцов С. П. Метаморфозы права. Право и правовая традиция. – Одесса: Освіта України, 2013. – 448 с.
 44. Шкода В. Вступ до правової філософії. – Харків: Фоліо, 1997. – 223 с.

Інформаційні ресурси

1. <http://www.chitalca.html> – Безкоштовні електронні підручники онлайн «Гуманітарні науки»
2. <http://www.filosof.com.ua/> Веб-сайт Інституту філософії НАН України ім. Сковороди
3. <http://www.un.org/russian/> Веб-сайт ООН
4. <http://ivakin.net/> – персональний сайт проф. Івакіна О.А.
5. <http://www.bihun.info/> персональний сайт Славика Бігуна

Семінарське заняття № 3.

Тема 3. Правова онтологія

Питання для розгляду та дискусій.

1. Людська взаємодія як онтологічна основа правової реальності.
2. Форми буття та умови реалізації права.
3. Природне і позитивне право (право і закон) як структурні елементи правової реальності.
4. Правове життя як реалізація ідеї права.

Методичні рекомендації для самостійної роботи

При підготовці до першого питання необхідно звернутися до людської взаємодії в межах суспільства як онтологічної підстави існування права у будь-яких його проявах.

При розгляді другого питання слід проаналізувати основні форми буття права (ідею права, закон, правове життя) та звернутися до умов, які уможливають реалізацію права.

Розглядаючи третє питання потрібно співставити категорії природного і позитивного права із категоріями права і закону, визначити їх взаємодію і взаємовідмінність у сфері правотворчості та правозастосування.

Четверте питання зорієнтовано на розгляд феноменів правового життя як конкретизації і реалізації правових ідей.

Питання та завдання для самостійної роботи

Порівняйте «широке» і «вузьке» визначення правової реальності.

Що таке інтегративна концепція правової реальності?

Охарактеризуйте основні етапи розвитку ідеї природного права.

Як можна охарактеризувати сьогоденне ставлення до теорії природного права?

Чи можна вести мову про існування «неправового закону»?

Рекомендована література

Базова

1. Андреев Д. В., Вовк В. М., Івченко Ю. В., Павлишин О. В. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації : Вид. 2-е, перероб. та доп. – К. : НАВС, 2013. – 224 с. – Бібліогр. : с. 224.

2. Бачинін В. А., Панов М. І. Філософія права: Підручник. – К. : Видавничий дім - ІН ЮРЕ, 2006. – 472 с.

3. Нерсисянц В. С. Философия права: Краткий учебный курс – М. : Юр.Норма, НИЦ ИНФРА-М, 2016. – 256 с

4. Філософія права: проблеми та підходи: Навч. посіб. для студ. спец. «Правознавство» / П. М. Рабінович, С. П. Добрянський, Д. А. Гудима та ін. ; П. М. Рабінович (заг.ред.). – Л., 2005. – 290с.

5. Філософія права: Навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін.; за заг. ред. М. В. Костицького та Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.

6. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2017. – 208 с.

Допоміжна

1. Бандура О. О. Онтологія права як складова філософії права (деякі міркування). – Філософські та методологічні проблеми права. – 2016. – № 2 (12). – С. 55-66

2. Бернюков А. М. Онтологія та гносеологія правової реальності: сучасний стан проблеми дослідження в Україні. – Юридичний вісник. – № 3 (32). – 2014. – С. 21-23

3. Гегель Г. Философия права. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.

4. Кравець В. М. Розмежування природного та позитивного права як методологічна основа порівняльних філософсько-правових досліджень // Іменем Закону. Науковий вісник. – 2011. – № 1(9). – С. 3-8.

4. Максимов С. И. Правовая реальность как предмет философского осмысления : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. / Национальная юридическая академия им. Я. Мудрого. – Х., 2002. – 434 с.

5. Нерсисянц В. С. Право и закон. – М. : Наука, 1983. – 366 с.

6. Петрова Л. В. О естественном и позитивном праве // Государство и право. – М., 1995. – № 2. – С. 32-41.

7. Поляков А. В. Онтологическая концепция права: опыт осмысления // Право и политика. – 2000. – № 6. – С. 12-19.

8. Савенко В. В. Закон у структурі правової реальності. – Тернопіль : Астон, 2015. – 401 с.

9. Стовба А. В. Правова ситуація як онтологічна основа правової реальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. – Харків, 2005. – 16 с.

10. Цимбалюк М. Правова реальність та онтологія праворозуміння // Право України. – 2007. – № 12. – С. 22-26.

11. Честнов И. Л. Право как диалог: К формированию новой онтологии правовой реальности. – СПб. : Алетейя, 2000. – 348 с.

12. Чаплюк О. І. Онтологічні аспекти сутності національної та міжнародної правотворчості // Держава і право. – 2012. – Вип. 56. – С. 85-89

Інформаційні ресурси

1. <http://www.chitalca.html> – Безкоштовні електронні підручники онлайн «Гуманітарні науки»

2. <http://www.filosof.com.ua/> Веб-сайт Інституту філософії НАН України ім. Сковороди

3. <http://www.un.org/russian/> Веб-сайт ООН

4. <http://ivakin.net/> – персональний сайт проф. Івакіна О.А.

5. <http://www.bihun.info/> персональний сайт Славіка Бігуна

Семінарське заняття № 4

Тема 4. Філософсько-правова епістемологія.

Питання для розгляду та дискусій.

1. Структура пізнавальних процесів у правотворчості та правозастосуванні.

2. Істина як мета правового пізнання.

3. Обґрунтування правового знання. Аргументація у праві.

4. Правова практика як критерій правової істини.

Методичні рекомендації для самостійної роботи

При розгляді першого питання необхідно визначити основні структурні елементи пізнавальних процесів у праві і навести конкретні приклади з практики правотворчості та правозастосування.

При підготовці другого питання слід звернути особливу увагу на сутність категорії істини, проаналізувати об'єктивність і відносність правових істин та на конкретних прикладах розкрити значення істини як мети правового пізнання.

У третьому питанні потрібно розкрити значення належної обґрунтованості правових істин та аргументованості правових постулатів. Показати взаємозв'язок та різність цих характеристик.

Четверте питання варто розпочати з загальної характеристики соціальної практики і визначення правової практики як її окремої форми. Далі розкрити об'єктивний і суб'єктивний характер практики та висвітлити її роль у процесі перевірки істинності отриманих знань.

Питання та завдання для самостійної роботи

Як пов'язані між собою правова епістемологія, правова гносеологія та теорія пізнання права?

Що таке істина? А істина у праві?

Назвіть основні методи пізнання у праві.

У чому полягає відносність правової істини?

Яку роль відіграє правова практика у процесі перевірки правової істини?

Рекомендована література

Базова

1. Андреев Д. В., Вовк В. М., Івченко Ю. В., Павлишин О. В. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації : Вид. 2-е, перероб. та доп. – К. : НАВС, 2013. – 224 с. – Бібліогр. : с. 224.

2. Бачинін В. А., Панов М. І. Філософія права: Підручник. – К. : Видавничий дім - ІН ЮРЕ, 2006. – 472 с.

3. Нерсисянц В. С. Философия права: Краткий учебный курс – М. : Юр.Норма, НИЦ ИНФРА-М, 2016. – 256 с

4. Філософія права: проблеми та підходи: Навч. посіб. для студ. спец. «Правознавство» / П. М. Рабінович, С. П. Добрянський, Д. А. Гудима та ін. ; П. М. Рабінович (заг.ред.). – Л., 2005. – 290с.

5. Філософія права: Навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчковський та ін.; за заг. ред. М. В. Костицького та Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.

6. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2017. – 208 с.

Допоміжна

1. Бандура О. О. Істина як загальнолюдська та правова цінність // Право України. – 2010. – № 2. – С. 88-95.

2. Бернюков А. М. Основні методологічні засади правової гносеології // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 4. – С. 18-21

3. Гегель Г. Философия права. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.

4. Козловський А. А. Гносеологічні принципи права // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. III № 1-2. – С. 32-44

5. Козловський А. А. Систематизація законодавства як гносеологічний процес // Право України. – 2000. – № 2. – С. 49-51.

6. Котюк І. І. Судова гносеологія: проблеми методології та практики: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2008. – 436 с.

7. Кудрявцев В. Н. О правопонимании и законности // Государство и право. – 1994. – № 3. – С. 3-8.

8. Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. – М. : Медиум, 2002. – 415 с.

9. Тітов І. Г. Взаємозв'язок онтологічного, гносеологічного, аксіологічного та праксеологічного аспектів особистісного буття // Філософські обрії. – 2012. – № 28. – С. 124–134.

10. Честнов И. . Правопонимание в эпоху постмодерна // Правоведение. – 2002. – № 2 (241). – С. 4-16.

Інформаційні ресурси

1. <http://www.chitalca.html> – Безкоштовні електронні підручники онлайн «Гуманітарні науки»

2. <http://www.filosof.com.ua/> Веб-сайт Інституту філософії НАН України ім. Сковороди

3. <http://www.un.org/russian/> Веб-сайт ООН

4. <http://ivakin.net/> – персональний сайт проф. Івакіна О.А.

5. <http://www.bihun.info/> персональний сайт Славика Бігуна

Семінарське заняття № 5

Тема 5. Філософсько-правова антропологія.

Питання для розгляду та дискусій.

- 1. Антропологічні основи права.**
- 2. Трансформація соціальних, колективних та індивідуальних інтересів у праві.**
- 3. Філософський зміст і обґрунтування прав людини.**
- 4. Образ людини у праві.**

Методичні рекомендації для самостійної роботи

При розгляді першого питання необхідно визначити основні біологічні і соціальні підстави існування правових феноменів у людському суспільстві.

При підготовці другого питання слід звернути особливу увагу на єдність та різність змістовного наповнення загальносуспільних, частковосуспільних (колективних) та індивідних (індивідуальних) інтересів та визначити роль права у їх інтерпретації та урегулюванні.

У третьому питанні потрібно розкрити поступовий розвиток філософсько-правових уявлень про належні людині права і свободи та їх реалізацію у суспільному житті.

Четверте питання варто розпочати з характеристики абстрактного індивіда – учасника правовідносин, а потім конкретизувати цей образ з урахуванням сучасних правових норм, приписів та ідеалів.

Питання та завдання для самостійної роботи

Яким чином узгоджуються суперечні інтереси в суспільстві, яку роль відіграє у цьому процесі право?

Назвіть і охарактеризуйте основні покоління прав людини.

З якої позиції про суб'єкта права можна говорити як про умовно автономного суб'єкта?

Як можна охарактеризувати образ сучасної людини у праві?

Рекомендована література

Базова

1. Андреев Д. В., Вовк В. М., Івченко Ю. В., Павлишин О. В. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації : Вид. 2-е, перероб. та доп. – К. : НАВС, 2013. – 224 с. – Бібліогр. : с. 224.

2. Бачинін В. А., Панов М. І. Філософія права: Підручник. – К. : Видавничий дім - ІН ЮРЕ, 2006. – 472 с.

3. Нерсисянц В. С. Философия права: Краткий учебный курс – М. : Юр.Норма, НИЦ ИНФРА-М, 2016. – 256 с

4. Філософія права: проблеми та підходи: Навч. посіб. для студ. спец. «Правознавство» / П. М. Рабінович, С. П. Добрянський, Д. А. Гудима та ін. ; П. М. Рабінович (заг.ред.). – Л., 2005. – 290с.

5. Філософія права: Навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчковський та ін.; за заг. ред. М. В. Костицького та Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.

6. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзюбань, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2017. – 208 с.

Допоміжна

1. Анохін Ю. І. Юридична антропологія: до характеристики її предмета // Бюлетень Міністерства юстиції України. – № 7 (33). – 2004. – С. 100–110

2. Антропологія права : філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : Матеріали «круглих столів» на юридичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка. [Електронний ресурс] http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=127&Itemid=269

3. Бігун В. С. Правова антропологія // Юридична енциклопедія в 6 т. / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – Т. 5: П–С. – С. 34–36

4. Гельвецій К. О человеке, его умственных способностях и его воспитании. – М., 1938. – 180 с.

5. Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине. – М., 1914. – 182 с.

6. Костицький М. В. Соціальні проблеми сучасного етапу творення української держави і права як проблеми людинознавчі // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права. – К. : КНУВС, 2009. – С. 6-9.

7. Марков Б. В. Философская антропология: очерки истории и теории. – СПб: Лань, 1997. – 382 с.

8. Рулан Н. Юридическая антропология. Учебник для вузов // Перевод с франц. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 310 с.

9. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. – К. : Дух і літера, 2005. – 262 с.

10. Токарська А. С. Право захисту людини й громадянина від інформаційно-психологічної агресії та війни // Філософські та методологічні проблеми права. – 2014. – № 1. – С. 36-42

Інформаційні ресурси

1. <http://www.chitalca.html> – Безкоштовні електронні підручники онлайн «Гуманітарні науки»

2. <http://www.filosof.com.ua/> Веб-сайт Інституту філософії НАН України ім. Сковороди

3. <http://www.un.org/russian/> Веб-сайт ООН

4. <http://ivakin.net/> – персональний сайт проф. Івакіна О.А.

5. <http://www.bihun.info/> персональний сайт Славика Бігуна

Семінарське заняття № 6

Тема 6. Філософсько-правова аксіологія.

Питання для розгляду та дискусій.

1. Право як спосіб буття цінностей.
2. Суспільні цінності і правові ідеали.
3. Свобода як цінність. Право як форма свободи.
4. Справедливість як міра права.

Методичні рекомендації для самостійної роботи

При розгляді першого питання необхідно охарактеризувати право як спосіб буття і форму реалізації певних соціальних цінностей.

При підготовці другого питання слід звернути особливу увагу на єдність та різність змістовного наповнення категорій «суспільні цінності» і «правові ідеали»; на конкретних прикладах продемонструвати історичний характер суспільно-правових цінностей.

У третьому питанні потрібно розкрити сутність категорії «свобода» та її змістовне наповнення. Охарактеризувати право як форму реалізації суспільної та індивідуальної свободи.

Четверте питання варто розпочати з характеристики ідеї справедливості як сутнісної мети права і простежити поступові зміни концепцій справедливості в історії людства.

Питання та завдання для самостійної роботи

Поясніть роль права у легітимізації та презентації соціальних цінностей.

Як співвідносяться правові цінності і соціальні ідеали?

Як співвідносяться між собою право і свобода? Свобода і рівність?

У чому полягає змістовний і формальний аспект справедливості у праві?

Рекомендована література

Базова

1. Андреев Д. В., Вовк В. М., Івченко Ю. В., Павлишин О. В. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації : Вид. 2-е, перероб. та доп. – К. : НАВС, 2013. – 224 с. – Бібліогр. : с. 224.
2. Бачинін В. А., Панов М. І. Філософія права: Підручник. – К. : Видавничий дім - ІН ЮРЕ, 2006. – 472 с.
3. Нерсисянц В. С. Філософія права: Краткий учебный курс – М. : Юр.Норма, НИЦ ИНФРА-М, 2016. – 256 с
4. Філософія права: проблеми та підходи: Навч. посіб. для студ. спец. «Правознавство» / П. М. Рабінович, С. П. Добрянський, Д. А. Гудима та ін. ; П. М. Рабінович (заг.ред.). – Л., 2005. – 290с.
5. Філософія права: Навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчковський та ін.; за заг. ред. М. В. Костицького та Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
6. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2017. – 208 с.

Допоміжна

1. Апелъ К.-О. Обгрунтування етики відповідальності // Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. – Київ : Либідь, 1996. – С. 46-67.
2. Аристотель. Политика. Сочинения: В 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.
3. Гегель Г. Філософія права. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
4. Гельвеций К. О человеке. – М., 1938. – 180 с.
5. Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине. – М., 1914. – 182 с.
6. Гюфе О. Справедливість і субсидарність. – К. : Альтепрес, 2004. – 144 с.
7. Мельничук Н. Ю. Категорії «злочин» та «покарання» у філософсько-правовому вимірі: монографія. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр.справ, 2010. – 439 с.
8. Момот М. О. Концепції справедливості в античній філософії права та їх сучасна інтерпретація // Адвокат. – 2009. – № 3. – С. 34-39.
9. Носенко О. В. Аксіологічний чинник громадянського суспільства на шляху подолання маргіналізації соціуму //

Філософські та методологічні проблеми права. – 2014. – № 1. – С. 3-53

10. Поліщук П. В. Поняття правових цінностей та методологічні підходи до розуміння їх сутності // Філософські та методологічні проблеми права. – 2013. – № 1-2. – С. 75-81

11. Рідель М. Свобода і відповідальність // Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. – Київ : Либідь, 1996. – С.68-83.

12. Ролз Дж. Теория справедливости: Пер. с англ. – Новосибирск : Изд-во Новосибирского ун-та, 1995. – 536 с.

Інформаційні ресурси

1. <http://www.chitalca.html> – Безкоштовні електронні підручники онлайн «Гуманітарні науки»
2. <http://www.filosof.com.ua/> Веб-сайт Інституту філософії НАН України ім. Сковороди
3. <http://www.un.org/russian/> Веб-сайт ООН
4. <http://ivakin.net/> – персональний сайт проф. Івакіна О.А.
5. <http://www.bihun.info/> персональний сайт Славика Бігуна

Семінарське заняття № 7

Тема 7. Інституційний вимір права. Право як явище цивілізації і культури

Питання для розгляду та дискусій.

1. Соціально-історична сутність управління і влади.
2. Співвідношення концепцій правової держави і соціальної держави як теоретична і практична проблема.
3. Національне й універсальне у праві.
4. Феномен правосвідомості та його роль у легітимації норм права.

Методичні рекомендації для самостійної роботи

При розгляді першого питання необхідно звернути увагу на сутність взаємопов'язаних феноменів – управління і влади, визначити основні види управління і на конкретних прикладах продемонструвати їх ефективність.

У другому питанні потрібно розкрити взаємозв'язок і різність концепцій правової і соціальної держави, охарактеризувати роль

розвиненого громадянського суспільства у побудуванні правової держави.

При розгляді третього питання необхідно розкрити взаємозв'язок національного та загальноуніверсального наповнення у змісті правових норм та приписів.

Четверте питання варто розпочати з характеристики поняття правосвідомості, далі перейти до характеристики різних типів правосвідомості і показати їх значення щодо легітимації конкретних правових норм.

Питання та завдання для самостійної роботи

Охарактеризуйте генетичний зв'язок між владою і управлінням. Чи можливе існування влади без реалізації управлінських функцій? А управління без влади?

Охарактеризуйте політико-правовий інститут громадянства.

Що таке «громадянське суспільство», яке воно має значення для формування правової держави?

Як впливає національна культура на форму та зміст правових норм і явищ? Наведіть конкретні приклади.

Що таке правовий плюралізм? Чи може він стати причиною правових конфліктів у суспільстві?

Охарактеризуйте інституційну та неінституційну форми буття правосвідомості.

Визначте загальні перспективи і обмеження правової реформи як способу подолання правової кризи.

Рекомендована література

Базова

1. Андреев Д. В., Вовк В. М., Івченко Ю. В., Павлишин О. В. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації : Вид. 2-е, перероб. та доп. – К. : НАВС, 2013. – 224 с. – Бібліогр. : с. 224.
2. Бачинін В. А., Панов М. І. Філософія права: Підручник. – К. : Видавничий дім - ІН ЮРЕ, 2006. – 472 с.
3. Нерсисянц В. С. Философия права: Краткий учебный курс – М. : Юр. Норма, НИЦ ИНФРА-М, 2016. – 256 с
4. Філософія права: проблеми та підходи: Навч. посіб. для студ. спец. «Правознавство» / П. М. Рабінович, С. П. Добрянський, Д. А. Гудима та ін. ; П. М. Рабінович (заг.ред.). – Л., 2005. – 290с.

5. Філософія права: Навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчковський та ін.; за заг. ред. М. В. Костицького та Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.

6. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2017. – 208 с.

Допоміжна

1. Борко А. Л. Поняття державної влади як основи в розумінні судової влади право і безпека. – 2011. – № 5 (42). – С. 11-15
2. Бандурка А. М., Друзь В. А. Психология власти: Учеб.пособие для вузов. – Харьков : Ун-т внут.дел, 1998. – 328 с.
3. Головащенко О. С. Соціальна та правова держави: аналіз співвідношення моделей // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 50-55
4. Гулевич О. А. Теоретический анализ и опыт эмпирического исследования правосознания как совокупности социальных представлений о праве // Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 120-131
5. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Вступ. ст.: Козлихин И. Ю. – С-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 752 с.
6. Капустіна Н. Б. Класичний і неklasичний підходи у філософсько-правовому дослідженні феномену влади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. – Київ, 2005 – 13 с.
7. Лебедева О. В. Правова держава: поняття та принципи // Альманах права. – 2012. – Вип. 3. – С. 203-207
8. Луцький А. І. Правосвідомість юриста як суб'єктивне відображення чинної правової ідеології // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2014. – № 2. – С. 50-60
9. Максимов С. І. Універсальне і національне у ціннісному вимірі права // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип. 40. – С. 97-101.
10. Мануйлов Є. М. Філософсько-правові концепції виникнення та розвитку правової держави // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2016. – № 4 (31). – С. 71-80
11. Орденов С. С. Глобалізаційні трансформації правової свідомості суспільства: соціально-філософський аспект : дисс. ... канд. філос. наук. – Київ, 2016. – 237 с.

12. Поппер К. Открытое общество и его враги. – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – Т. 1 – 448 с.; Т.2 – 528 с.

13. Рікер П. Идеологія та утопія. – К. : Дух і літера, 2005. – 386 с.

14. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави. – К. : Тандем, 1996. – 240 с.

15. Цалін С. Д. Принцип свободи волі в історії соціальної філософії та філософії права – Х. : Основа, 1998. – 328 с.

Інформаційні ресурси

1. <http://www.chitalca.html> – Безкоштовні електронні підручники онлайн «Гуманітарні науки»

2. <http://www.filosof.com.ua/> Веб-сайт Інституту філософії НАН України ім. Сковороди

3. <http://www.un.org/russian/> Веб-сайт ООН

4. <http://ivakin.net/> – персональний сайт проф. Івакіна О.А.

5. <http://www.bihun.info/> персональний сайт Славика Бігуна

Завдання для індивідуальної роботи над реферативними повідомленнями та презентаціями

1. Гуманістична сутність права.
2. Античні філософи про державу і право.
3. Теологічна концепція держави і права в епоху середньовіччя.
4. Теорія природного права Гуго Гроція.
6. Ш.Монтеск'є про закон як умову свободи.
7. Гуманістичні основи філософсько-правових поглядів І.Канта.
8. Філософсько-правова концепція Г.Гегеля.
9. Ніцшеанська теорія права як протистояння «аристократів» і «юрби».
10. Критична філософія права К.Маркса та Ф.Енгельса.
11. Загальна характеристика філософії права ХХ століття.
12. Юридична герменевтика: філософсько-правові проблеми тлумачення закону.
13. Розвиток філософсько-правової думки в Україні.
14. Антитеза природного і позитивного права в європейській культурі.
15. Концепція соціальної держави: теоретичні виміри та практичне втілення.
16. Право як абстрактна суспільна справедливість.
17. Єдність і різність права і моралі
18. Право як мінімум моральності.
19. Свіість як внутрішній регулятор діяльності індивіду.
20. Філософсько-правові проблеми злочину та покарання.
21. Проблеми етики юриста.
22. Свобода як філософська категорія і правова реальність.
23. Проблема законотворчості у сучасній Україні.
24. Правові обмеження державної влади.
25. Розвиток ідей свободи і недоторканості людини в Україні.
26. Образ людини в концепції прав людини.
27. Проблеми становлення громадянського суспільства в сучасній Україні.
28. Правова свідомість та правовий менталітет.
29. Роль повсякденної правосвідомості у процесі легітимації права.
30. Свідоме та несвідоме у правосвідомості.

31. Історичні і соціальні корені правового нігілізму.
32. Правовий романтизм та правовий ідеалізм: причини і наслідки.
33. Право як атрибут цивілізованого суспільства.

Теми есе

1. Проблема справедливості як ціннісна проблема перебуває поза теорією права... (Г. Кельзен)
2. Закони мусять бути в такій тісній залежності від особливостей народу, для якого вони встановлені, що тільки у надзвичайно рідкісних випадках (вони) ... можуть стати придатними ... для іншого народу. (Ш. Монтеск'є)
3. Хоча пересічна людина бачить свободу в можливості не звертати уваги на існуючі закони ... але саме в цьому і криється причина несвободи. (Г. В. Ф. Гегель)
4. Право і справедливість полягають у тому, щоб кожен мав і робив своє так, щоб ніхто не мав чужого і не позбавлявся свого. (Платон)
5. Закон є не що інше, як припис практичного розуму государя, який управляє певним досконалим співтовариством. (Ф. Аквінський)
6. Сутність права полягає у рівновазі двох моральних інтересів: особистої свободи і загального блага. (В. Соловйов)
7. Справжня рівність громадян полягає у тому, аби усі вони були однаково підпорядковані законам. (Ж. Д'Аламбер).
8. Право є сукупність умов, за якої сваволя однієї особи може бути поєднана зі сваволею іншої з точки зору загального закону свободи. (І. Кант.)
9. Як тільки служіння суспільству перестає бути головною справою громадян і вони воліють служити йому своїми гаманцями, а не особисто, – держава вже близька до зруйнування. (Ж.-Ж. Руссо)
10. Свобода полягає у тому, аби залежати лише від законів (Вольтер)

Питання для підсумкового контролю

1. Предмет філософії права.
2. Дискусійність питання стосовно предмету філософії права.
3. Співвідношення філософії права та соціальної філософії.
4. Теорія права і філософія права. Їх співвідношення.
5. Структура філософії права.
6. Функції філософії права.
7. Поняття онтології права.
8. Статика та динаміка правової реальності.
9. Співвідношення права і закону як основне питання філософії права.
10. Правовий позитивізм та його характеристика.
11. Філософсько-правові концепції античності.
12. Філософсько-правові погляди Платона.
13. Філософсько-правові ідеї Т. Аквінського.
14. Філософсько-правові концепції Середньовіччя.
15. Філософсько-правова думка Нового часу.
16. Філософсько-правове вчення Н. Макіавеллі.
17. Вчення про природне право Г. Гроція.
18. Філософсько-правові вчення Т. Гоббса та Ж.-Ж. Руссо.
19. Етико-правові ідеї І. Канта.
20. Філософія права Г. Гегеля.
21. Філософсько-правові концепції новітнього часу.
22. Розвиток філософсько-правової думки в Україні.
23. Філософсько-правові ідеї у творчості діячів української культури.
24. Сучасний етап філософсько-правової думки в Україні.
25. Людська взаємодія як основа права.
26. Природне і позитивне право як структурні елементи правової реальності.
27. Трансформація соціальних колективних та індивідуальних інтересів у праві.
28. Філософський зміст і обґрунтування прав людини.
29. Особистість і право.
30. Правові цінності і соціальна система.
31. Свобода і справедливість як суспільні і правові цінності.
32. Право як форма свободи.
33. Змістовний і формальний аспекти справедливості у праві.
34. Проблема пізнання у праві.

35. Істина у правотворчості та правозастосуванні.
36. Правова практика як критерій правової істини.
37. Співвідношення права і влади.
38. Ідея соціальної держави.
39. Право як політична справедливість та обмежувач влади.
40. Криза влади та її правові наслідки.
41. Правова держава і громадянське суспільство.
42. Національне й універсальне у праві.
43. Правосвідомість як філософсько-правова проблема.
44. Правовий менталітет і правова культура.
45. Право як мінімум моральності.
46. Морально-правові колізії у професійній діяльності юриста.
47. Соціокультурні чинники правової соціалізації.
48. Співвідношення правової культури особи і держави.
49. Правовий плюралізм як соціокультурний феномен.
50. Перспективи формування правового суспільства в Україні.

Бібліографічний список

1. Андреев Д. В., Вовк В. М., Івченко Ю. В., Павлишин О. В. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації : Вид. 2-е, перероб. та доп. – К. : НАВС, 2013. – 224 с. – Бібліогр. : с. 224.
2. Баумейстер А. О. Філософія права: навч. посіб. – Вінниця: О.Власюк, 2007. – 224 с.
3. Бачинін В. А., Панов М. І. Філософія права: Підручник. – К. : Видавничий дім - ІН ЮРЕ, 2006. – 472 с.
4. Вовк В. М. Філософія права: навчально-методичні матеріали. – Івано-Франківськ: Вид-во - Сімик, 2006 – 188 с.
5. Габріелян О. А., Кальной І. І., Цветков О. П. Філософія історії: підручник. – Київ : Академвидав, 2010. – 213 с.
6. Нерсисянц В. С. Философия права: Краткий учебный курс – М. : Юр. Норма, НИЦ ИНФРА-М, 2016. – 256 с
7. Філософія права: проблеми та підходи: Навч. посіб. для студ. спец. «Правознавство» / П. М. Рабінович, С. П. Добрянський, Д. А. Гудима та ін. ; П. М. Рабінович (заг.ред.). – Л., 2005. – 290с.
8. Філософія права: Навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін.; за заг. ред. М. В. Костицького та Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
9. Філософія права / пер. з англ. ; ред Д. Фейнберг, Д. Коулмен. – К. : Основи, 2007. – 1256 с.
10. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2017. – 208 с.

Інформаційні ресурси

1. <http://www.chitalca.html> – Безкоштовні електронні підручники онлайн «Гуманітарні науки»
2. <http://www.filosof.com.ua/> Веб-сайт Інституту філософії НАН України ім. Сковороди
3. <http://www.un.org/russian/> Веб-сайт ООН
4. <http://ivakin.net/> – персональний сайт проф. Івакіна О.А.
5. <http://www.bihun.info/> персональний сайт Славіка Бігуна

Філософія права : Комплексні навчально-методичні матеріали / уклад. Н. І. Гончарова. — Одеса : ОДУВС, 2018. — 152 с.

Комплексні навчально-методичні матеріали з навчальної дисципліни «Філософія права» орієнтовані передусім на забезпечення навчального процесу у вищому навчальному закладі. Вони мають на меті допомогти студентам в опрацюванні доволі складного матеріалу навчальної дисципліни, сформувавши інформаційну базу щодо основних філософсько-правових проблем, дати змогу поглянути на правові феномени під іншим кутом зору. Навчально-методичні матеріали рекомендовані також викладачам, оскільки містять основні складові методичного забезпечення дисципліни: конспект лекцій, плани семінарських занять із методичними порадами щодо самостійної роботи, питання для самоперевірки, теми есе. Разом із тим вони будуть актуальними для усіх, кого цікавить філософсько-правова проблематика.

УДК 122/129:341(075.8)

Навчальне видання

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Комплексні навчально-методичні матеріали

Укладач

ГОНЧАРОВА Наталя Іванівна

Надруковано з готового оригінал-макету

Формат 60х84/16. Ум. друк. арк. 8,84.
Тираж 100 прим. Зам. № 40.

Одеський державний університет внутрішніх справ (ОДУВС)
65014, м. Одеса, вул. Успенська, 1
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3507 від 25.06.2009 р.

Надруковано у друкарні Видавництва «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-14-25, 33-07-17, (048) 7-855-855
e-mail: astro_print@ukr.net; www.astroprint.ua; www.stranichka.in.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.